

DOI: 10.46352/23036974.2025.429

UDK / UDC: 341.31:323.12(497.6=163.41 Sarajevo)"1992/1995"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 11. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 11. 11. 2025.

ZILHA MASTALIĆ KOŠUTA*

Sarajevo u opsadi 1992–1995: Život i stradanje srpskog stanovništva

Apstrakt

Ovaj rad analizira život srpskog stanovništva u dijelu grada Sarajeva koji se tokom rata 1992–1995. nalazio pod opsadom jedinica Jugoslovenske narodne armije (JNA), potom Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (od avgusta 1992. pod nazivom Vojska Republike Srpske). Vojne formacije koje su držale Sarajevo u okruženju tokom četverogodišnje opsade Sarajeva, u cilju kontrole nad Sarajevom, vršile su "koordiniranu sistematsku i dugotrajnu kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja" radi "ubijanja, sakaćenja ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva".

Rad obuhvata ključne aspekte svakodnevnice u gradu pod opsadom, uključujući društvenu i političku djelatnost, materijalnu kulturu i životne uslove, te oblike stradanja civilnog stanovništva. Poseban fokus stavljen je na položaj srpskog stanovništva koji su ostali u Sarajevu nakon aprila 1992. godine i koji su, zajedno s ostalim građanima, bili izloženi sistematskom granatiranju i snajperskom djelovanju, kao i nedostatku osnovnih egzistencijalnih resursa, vode, električne energije, plina.

Rad detaljno razmatra osnivanje, djelovanje i značaj društvenih organizacija srpske zajednice, prvenstveno Srpskog konsultacionog vijeća i Srpskog građanskog vijeća. Kroz analizu njihovih aktivnosti prikazuje se doprinos ovih organizacija očuvanju suvereniteta i integriteta Bosne i Hercegovine, zaštiti ljudskih i građanskih prava te afirmisanju ravnopravnosti i demokratskih načela u ratnim uslovima. Posebna pažnja posvećena je i religijskom životu u opkoljenom gradu te djelovanju humanitarne organizacije "Dobrotvor".

U zasebnom segmentu rada razmatraju se problemi i oblici nasilja kojima je bila izložena srpska populacija u Sarajevu, uključujući i analizu stepena sudskog procesuiranja zločina. Komparativnim uvidom u dostupne popise ubijenih i nestalih Srba, verificirane putem relevantnih arhivskih, sudskih izvora i naučnih istraživanja, utvrđuju se pouzdanost podataka i razlike među evidencijama.

* Zilha Mastalić Košuta, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Aleja Bosne Srebrene bb, Sarajevo 71000, Bosna i Hercegovina, email adresa: zilha.mastalic@gmail.com.

Korištenjem vjerodostojne arhivske građe, sudske dokumentacije međunarodnih i domaćih sudova, pravosnažnih presuda, naučnih istraživanja i drugih relevantnih izvora, rad pruža sveobuhvatan pregled različitih dimenzija života i stradanja srpskog stanovništva unutar dijela Sarajeva pod opsadom te doprinosi razumijevanju kompleksnosti ratne svakodnevice u višenacionalnom urbanom prostoru.

Ključne riječi: Sarajevo, rat, 1992–1995, srpsko stanovništvo, granatiranje, snajpersko djelovanje, civili, društveni život, vjerski život, zločini, popisi, podaci, izvještaji, kritička analiza, relevantni izvori

Abstract

This paper analyzes the life of the Serbian population in the part of the city of Sarajevo that, during the 1992–1995 war, was under siege by units of the Yugoslav People's Army (JNA), and later by the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina (from August 1992 known as the Army of Republika Srpska). The military formations that encircled Sarajevo during the four-year siege, with the aim of gaining control over the city, carried out a "coordinated, systematic, and prolonged campaign of shelling and sniper activity" intended to "kill, maim, wound, and terrorize the civilian population of Sarajevo."

The paper covers key aspects of everyday life in the besieged city, including social and political activities, material culture and living conditions, as well as forms of civilian suffering. Special emphasis is placed on the position of the Serbian population that remained in Sarajevo after April 1992 and who, together with other citizens, were exposed to systematic shelling and sniper fire, as well as to shortages of basic existential resources such as water, electricity, and gas.

The paper examines in detail the establishment, activities, and significance of social organizations of the Serbian community, primarily the Serbian Consultative Council and the Serbian Civic Council. Through an analysis of their activities, the contribution of these organizations to the preservation of the sovereignty and integrity of Bosnia and Herzegovina, the protection of human and civil rights, and the affirmation of equality and democratic principles under wartime conditions is demonstrated. Special attention is also devoted to religious life in the besieged city and to the activities of the humanitarian organization *Dobrotvor*.

A separate section of the paper addresses the problems and forms of violence to which the Serbian population in Sarajevo was exposed, including an analysis of the extent of judicial prosecution of crimes. Through a comparative review of available lists of killed and missing Serbs, verified through relevant archival and judicial sources as well as scholarly research, the reliability of the data and differences among the records are assessed.

By using credible archival materials, judicial documentation from international and domestic courts, final court judgments, scholarly research, and other relevant sources, the paper provides a comprehensive overview of the various dimensions of life and suffering of the Serbian population within the besieged part of Sarajevo and contributes

to an understanding of the complexity of wartime everyday life in a multiethnic urban environment.

Keywords: Sarajevo, war, 1992–1995, Serbian population, shelling, sniper activity, civilians, social life, religious life, crimes, lists, data, reports, critical analysis, relevant sources

Okolnosti u Sarajevu u periodu opsade 1992–1995.

Grad Sarajevo do 1991. obuhvatao je deset općina: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Ilijaš, Trnovo, Hadžići, Vogošća i Pale. Ukupna površina grada iznosila je 1.536 km² sa 527.049 stanovnika. Užem gradskom jezgru pripadaju općine Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad sa 429.672 stanovnika prema popisu stanovništva iz 1991. godine. Nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: 49,23% Muslimana¹, 29,8% Srba, 6,6% Hrvata, 10,7% Jugoslavena i 3,6% ostalih nacionalnosti.²

Nakon što je Bosna i Hercegovina priznata kao međunarodna nezavisna i suverena država započeo je otvoreni oružani sukob.³ Međunarodni sud za ratne zločine (ICTY) u Den Haagu okvalifikovao je ovaj sukob međunarodnim oružanim sukobom, utvrdivši i postojanje udruženog zločinačkog poduhvata (UZP) u koji su bile uključene osobe iz visokih struktura policije i vojske Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore)⁴ kao i najviše rukovodstvo političkih i vojnih organa, među kojima Ratko Mladić,⁵ Radovan Karadžić,⁶ Biljana Plavšić i Momčilo Krajišnik.⁷ Sarajevo, jedno od glavnih strateških i političkih ciljeva, postalo je poprište intenzivnih borbi i dugotrajne opsade.

¹ Na Drugom bošnjačkom kongresu 28. septembra 1993. plebiscitarno je usvojen novi naziv – Bošnjak za pripadnike naroda koji su se dotada službeno zvali Muslimani, te ćemo se u cjelokupnom radu prilagoditi donesenoj odluci. Bougarel, "Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana," 133, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, 2009.

² Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, 1993, 7–14.

³ Više o ratu u Bosni i Hercegovini pogledati: Gutman 1994, *passim*; Silber, Little 1996, *passim*; Sells 1998, *passim*; Karčić 2022, *passim*.

⁴ ICTY, IT-02-54-T, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002, par. 7; Vidjeti i predmete: Željko Ražnatović – Arkan, IT-97-27; ICTY, IT-03-67 (Vojislav Šešelji); ICTY, IT-03-69 Jovica Stanišić i Franko Simatović.

⁵ ICTY, IT-09-92-PT, Tužilac protiv Ratka Mladića, 16.12.2011, Četvrta izmijenjena optužnica.

⁶ ICTY, IT-95-5/18-PT, Tužilac protiv Radovana Karadžića, 19.10.2009, Treća izmijenjena optužnica.

⁷ ICTY, IT-00-39 & 40-PT, Tužilac Međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, 7.3.2002, Izmijenjena konsolidovana optužnica.

Opsada Sarajeva, s ciljem njegovog zauzimanja planirana je i pripremana u visokim vojnim krugovima JNA i uz punu saradnju rukovodstva Srpske demokratske stranke (SDS).⁸ Počevši od septembra 1991. godine, JNA je preko Komande 4. korpusa sistemski izviđala i identifikovala dominantne položaje te postepeno zauzimala ključne strateške položaje oko Sarajeva. Istovremeno je na okolnim brdima postavljana artiljerija s ciljem uspostavljanja vatrene kontrole nad Sarajevom. Na osnovu uputa od strane visokih oficira JNA organizovan je sveobuhvatan sistem da u svakom trenutku artiljerijskom i snajperskom vatrom vojne jedinice mogu pokriti sve vitalne objekte i omogućiti vojno djelovanje po svim dijelovima grada. U pripremi je uspostavljena potpuna kontrola nad ključnim saobraćajnicama, osigurani su logistički pravci za dopremanje naoružanja te uspostavljen stabilan sistem veza. Tokom aprila 1992. i narednih mjeseci navedene formacije izvodile su intenzivne oružane napade, pokušavajući da ostvare prodor i ovladaju prostorom grada Sarajeva.⁹

Prostor Sarajeva u periodu 1992–1995. bio je jasno podijeljen linijama razdvajanja koje su oblikovale ratnu stvarnost grada. U jednom dijelu Sarajeva bile su raspoređene snage JNA, a potom u vojne formacije Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK) i druge korpuse Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSrRBiH), od avgusta 1992. preimenovane u Vojsku Republike Srpske (VRS), okupljene oko Srpske demokratske stranke (SDS) i njenog predsjednika Radovana Karadžića. Uz ove formacije djelovali su i brojni domaći i strani dobrovoljci i plaćenici.¹⁰ Te snage bile su raspoređene u i oko Sarajeva zatvarajući gotovo sve prilaze gradu Sarajevu. U drugom dijelu, koji je obuhvatao urbanu jezgru grada, nalazile su se legalne bosanskohercegovačke snage odbrane grada, koje su činile Teritorijalna odbrana i rezervni sastav policije, a potom Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine (1. K ARBiH) i jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) R BiH. Ovaj dio grada, u kojem je živjelo oko 340.000 stanovnika, bio je tokom gotovo četiri godine pod opsadom, tokom koje je sprovedena "koordinirana, sistematska, dugotrajna kampanja granatiranja i snajperskog djelovanja radi ubijanja, sakaćenja, ranjavanja i terorisanja

⁸ Detaljnije o opsadi Sarajeva u: Robert Donia, *Od izbora do mrtve tačke: geneza opsade Sarajeva, 1990–1994*, Izvještaj vještaka u predmetu IT-98/29/1, decembar 2006, Tužilac protiv Dragomira Miloševića u skladu sa pravilom 94bis.

⁹ Detaljnije u: Čekić et al. 2010, 35–45.

¹⁰ AIIZ, inv. br. 7-416, Komanda 1. Korpusa, str. pov. br. 11/61-953, 10. 12. 1993, Angažovanje stranih plaćenika na BH ratištu.

civilnog stanovništva Sarajeva", kako je utvrđeno u presudama međunarodnih sudskih instanci.¹¹

Stanovnici Sarajeva su svakodnevno ubijani po različitim dijelovima grada i nije postojalo nijedno mjesto koje bi se moglo smatrati sigurnim. U napadima su korištene različite vrste naoružanja, uključujući artiljerijsko, snajpersko, protivavionsko kao i tenkovske i oklopne jedinice, te sredstva zabranjena međunarodnim humanitarnim pravom, poput hemijskog oružja (modifikovanih avio-bombi, fosfornih artiljerijskih granata i dr.).¹²

Kontinuirano ubijanje i ranjavanje civila i vrlo teška situacija u Sarajevu doveli su do odluke Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija da se Sarajevo i njegova okolina proglaše sigurnom zonom (*safe area*), na osnovu Rezolucije br. 824 od 6. maja 1993. Prema toj Odluci, Sarajevo je trebalo biti zaštićeno od "oružanih napada i drugih neprijateljskih postupaka".¹³ Međutim, događaji koji su uslijedili nakon, jasno su pokazali da se odluka nije poštovala a razaranja Sarajeva i ubijanje njegovog stanovništva nastavljeno je tokom cijelog ratnog perioda. Tokom opsade Sarajeva ubijeno je više od 10.000 njegovih stanovnika.¹⁴

I nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. novembra 1995. godine, Sarajevo je ostalo okruženo i izloženo oružanim napadima. Napadi su zabilježeni i u prvim mjesecima 1996. godine.¹⁵ Dan reintegracije sarajevskog

¹¹ ICTY, Tužilac protiv Stanislava Galića, Den Haag, par. 204, par 310, 5. 12. 2003, Presuda i mišljenje.

¹² Čekić et al. 2010, 48; AIIZ, inv. br. 2-3232, Izveštaj.

¹³ Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.

¹⁴ Demografska analiza Eve Tabeau urađena u saradnji sa Institutom za istraživanje zločina i objavljena 2003. godine utvrdila je broj od 9.502 direktne žrtve opsade Sarajeva, uz napomenu da taj broj nije konačan. Studija o stopi smrtnosti rađena je na osnovu osam velikih izvora podataka. Ewa Tabeau, Jakub Bijak i Ned Lončarić, "Broj žrtava u opsadi Sarajeva od aprila 1992. do decembra 1995. Demografsko odeljenje, Tužilaštvo MKSJ-a, Izveštaj veštaka pripremljen za predmet Slobodan Milošević – Bosna i Hercegovina (IT-02-54), 18. avgust 2003; Sarajevska statistika smrti, SENSE, 23. 7. 2003; U saradnji Instituta i ICTY navedeno je da je ukupan broj smrti na području Sarajeva (dijelovi šest opština: Centar, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Stari Grad i Vogošća) u periodu od aprila 1992. do decembra 1995. dotada istražen i iznosi 18.889 osoba. Od tog broja, najmanje 9.502 su bile direktne žrtve opsade, a ostali su preminuli uslijed drugih uzroka (prirodna smrt, bolesti i sl.) u uslovima opsade. Naveden je i broj od 699 ubijenih civila od snajperskog djelovanja. S obzirom da je istraživanje provedeno 2003. godine, podaci su u međuvremenu dopunjavani i proširivani. Prema evidenciji Udruženju građana "Unija civilnih žrtava rata u Federaciji BiH" ukupan broj ubijenih građana Sarajeva tokom opsade jeste 11.541.

¹⁵ Jedan od tih napada dogodio se 9. januara 1996. granatiranjem tramvaja od strane VRS-a kada je ubijena Mirsada Durić, a ranjeno je 19 osoba. "Tromblon upućen sa Grbavice," 10. januar 1996, Oslobođenje; Albina Sorguč, "Staklo i krv u tramvaju granatiranom 9. januara 1996. godine," BIRN, 9. januar 2020.

naselja Grbavica, 19. marta 1996. označio je kraj završetka četverogodišnje opsade i blokade Sarajeva kada su snage Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS-a napustile posljednji zauzeti dio grada.¹⁶

Društveno djelovanje u gradu pod opsadom: Formiranje i djelovanje Srpskog konsultacionog vijeća

Prema popisu stanovništva 1991. godine u sarajevskim gradskim općinama (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad) živjelo je 108.074 stanovnika srpske nacionalnosti što je činilo 25,94 % ukupnog stanovništva ovog područja. Prva polovina 1992. godine predstavljala je izuzetno težak period u Sarajevu, obilježen ubrzanim i masovnim iseljavanjem dijela srpskog stanovništva. Građani su odlazili kako organizovanim prevozima tako i spontano, pod uticajem učestalih vijesti o ubistvima i ranjavanju civila uslijed granatiranja i snajperskog djelovanja, ali i zbog rastućeg osjećaja straha i nesigurnosti. Iseljavanje je u najvećoj mjeri bilo usmjereno prema Srbiji, pri čemu su većinu onih koji su napuštali grad činili pripadnici srpske nacionalnosti.

Među srpskom populacijom koja je ostala živjeti u Sarajevu značajan broj nije podržavao politički program etničke polarizacije i razaranja Bosne i Hercegovine, odnosno nije prihvatio projekat koji je sprovodila SDS pod vodstvom Karadžića, uz podršku JNA i instrukcije Slobodana Miloševića i Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore). Još prije početka rata, istaknuti sarajevski Srbi, poput Dragutina Brace Kosovca, objavljivali su tekstove u kojima su kritički ocjenjivali politiku SDS-a, smatrajući da ciljevi koje žele ratom ostvariti nemaju veze sa potrebama i željama Srba u čije se ime taj rat nastoji voditi. Kosovac je politiku SDS-a ocijenio zločinačkom i "duboko suprotnom interesima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini".¹⁷

Još na početku rata grupa srpskih intelektualaca i aktivista odlučno se suprotstavila međunarodnom oružanom sukobu na Sarajevo i očuvanju cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Održali su javni sastanak, okupljajući tada još uvijek značajan broj sarajevskih Srba, na kojem su otvoreno izrazili stav "protiv nacionalističkih srljanja u opće krvoproliće". Među učesnicima bio je i Jovan Divjak, komandant Teritorijalnog okruga Sarajevo a kasnije general Armije Republike

¹⁶ Čekić et al. 2010, 56.

¹⁷ Dragutin Braco Kosovac. Poglavlje Dokumenti, faksimil, *Oslobođenje*, 1, 2. maj 1992.

Bosne i Hercegovine (ARBiH), koji je ovaj sastanak objasnio riječima da je cilj bi "održati u životu jedno multikulturalno društvo i privući pažnja na opasnost revanšizma", pri čemu je opća težnja bila uspostavljanje parlamentarne demokratije u kojoj bi tri naroda uživala jednaka prava.¹⁸

Grupa istaknutih građana srpske nacionalnosti iz Sarajeva još na početku rata samoorganizovala se s ciljem očuvanja i jačanja suvereniteta Bosne i Hercegovine. Tako je 27. juna 1992. održan Građanski forum Srba Sarajeva u sali FIS-a, kojem je prisustvovalo oko 200 učesnika. Na forumu je jasno istaknuto protivljenje ratu koji se vodio u ime srpskog naroda. Među prisutnima bili su borci Narodnooslobodilačkog rata (NOR), kulturni i naučni radnici, bivši javni službenici, novinari i drugi predstavnici građanske sfere. Za predsjednika foruma izabran je Dragutin Braco Kosovac. Forum je u svojim izjavama "osudio agresiju i zločinačku politiku SDS-a i Karadžića"¹⁹ naglašavajući da takva politika "razara sve ono što su na ovim prostorima zajedno stvarali Muslimani, Srbi, Hrvati i ostali narodi, nasumce ubijajući i jedne i druge i treće..."²⁰ te da je takva politika pogubna za sve narode u Bosni i Hercegovini. Forum je djelovao do novembra 1992. godine i dao je izuzetno veliki doprinos, predstavljajući primjer organizovanog probosanskih Srba od samog početka rata.

Čelništvo SDS-a predvođeno Karadžićem uporno je pozivalo srpsko stanovništvo da napusti Sarajevo, pri čemu njihov interes nije bio očuvanje srpske prisutnosti u gradu. Uprkos ovim pozivima, značajan dio srpskog stanovništva ostao je živjeti sa svojim sugrađanima, bilo zbog nemogućnosti ili nemanja sredstava za odlazak. Karadžićeve pristalice često su ih pejorativno nazivali - "Alijini Srbi".²¹ Ovi građani bili su vezani uz svoj grad i nisu ga željeli napustiti, ostajali su vezani za svoj grad i svoju državu iz više razloga. Ovi građani ostajali su u Sarajevu iz različitih razloga - emotivne povezanosti s gradom, privrženosti državi te profesionalnih i društvenih obaveza. Mnogi su obavljali značajne funkcije u političkim strankama, javnim organizacijama i ustanovama, a veliki broj njih, zajedno sa pripadnicima drugih nacionalnosti, aktivno se uključio u odbranu grada u redovima ARBiH.²²

¹⁸ Berberović 2008, 16.

¹⁹ Izjave Brace Kosovca i Veljka Droce u: Berberović 2008, 16.

²⁰ Izjava Mirka Pejanovića u: Berberović 2008, 17.

²¹ Berberović 2008, 15.

²² U dokumentu je popisano 505 boraca sa identitetima, godinama starosti i bračnim statusom, datumom i načinom smrti. Lična arhiva autora, *Spisak boraca iz redova srpskog i hrvatskog naroda koji su*

Tokom ratnog perioda pojavila se potreba za formiranjem jedinstvene organizacije koja bi okupila građane srpske nacionalnosti u Sarajevu, omogućila zajedničko djelovanje i isticanje njihovog glasa u javnom prostoru. Okupljanja su bila redovna, a jedno od značajnijih održano je u kabinetu člana Predsjedništva RBiH Mirka Pejanovića, gdje je odlučeno da se formira operativno, reprezentativno i stalno tijelo radi praćenja i rješavanja problema građana srpske nacionalnosti, kao i radi povećanja njihovog prisustva u javnom životu grada i države. Neposredno prije toga, krajem marta 1993. obnovljen je i rad Srpskog prosvjetnog društva "Prosvjeta", za čijeg predsjednika je izabran Goran Simić, a za potpredsjednike Zoran Bečić i Dragan Janjić. "Prosvjeta" je dobila i Izvršni odbor kojeg je činilo 17 članova.²³ Početkom aprila, 8. aprila 1993. formirano je i Srpsko konsultaciono vijeće (SKV) u koje su se uključili pripadnici raznih političkih stranaka (gotovo svih osim nacionalnih) kao i predstavnici kulturnih, stručnih, staleških, humanitarnih i drugih organizacija.²⁴ U SKV su ušli najugledniji građani srpske nacionalnosti koji su se jasno distancirali od politike SDS-a. Za predsjednika je izabran Ljubomir Borovčanin, dok su potpredsjednicima imenovani Nikola Kovač i Žarko Bulić. Za sekretare su izabrani Rajko Živković i Milan Stević.²⁵

Glavni ciljevi djelovanja SKV-a bili su višestruki i primarno su se odnosili na afirmaciju i jačanje akcije bosanskohercegovačkih patriotskih snaga radi uspostave trajnog i pravednog mira, kao i ravnopravan zajednički život svih naroda u suverenoj i cjelovitoj državi Bosni i Hercegovini. Uspostava parlamentarnog demokratskog političkog sistema i puna zaštita ljudskih i građanskih prava bili su dio tih ciljeva.²⁶ Na osnivačkom skupu prisustvovalo je 27 pozvanih ličnosti, među kojima su bili istaknuti aktivisti političkih stranaka poput Socijaldemokratske partije (SDP), Stranke reformista, Građanskog demokratskog saveza (GDS), Liberalne bošnjačke organizacije (LBO), Liberalne stranke i kasnije i iz Narodne stranke. U SKV su bili zastupljeni i pripadnici oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. SKV je predstavljao izraz postojeće političke i druge raznolikosti srpskog nacionalnog korpusa u Bosni i Hercegovini.

U narednom periodu nastojalo je okupiti i proširiti članstvo, okupljajući sarajevske Srba radi zajedničkog djelovanja i stvaranja pokretačke snage za

poginuli braneći grad Sarajevo i Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1-24.

²³ R. Živković. Obnovljen rad "Prosvjete" *Oslobođenje* 29. mart 1993.

²⁴ Intervju autorice sa Mirkom Pejanovićem, Sarajevo, 29. februar 2024; Berberović 2008, 21-29.

²⁵ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća – Pokret za ravnopravnost u Bosni i Hercegovini*, 2004, 21.

²⁶ Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 2024; Berberović 2008, 59.

međusobnu saradnju. Vijeće je djelovalo od aprila 1993. do marta 1994. godine, nastalo u najtežem periodu ratnih dešavanja i predstavljalo otpor politikama nacionalnog separatizma i dijeljenja države. Ovo Vijeće je simboliziralo stav probosanskih snaga iz reda Srba koje su se zalagale za cjelovitost, samostalnost, ravnopravnost i demokratiju u suverenoj državi svih naroda Bosne i Hercegovine.

Programski stavovi SKV-a u mnogim segmentima podržavali su Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine u vođenju pregovora radi rješavanja ratne situacije. Intenzivnu i redovnu saradnju SKV je uspostavio sa Vijećem kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI), Hrvatskim kordinacionim tijelom (HKT), prije toga sa Hrvatskom seljačkom strankom (HSS) a kasnije i sa Hrvatskim narodnim vijećem (HNV). Iako su bili nepolitičko tijelo, SKV je održavao kontakte sa rukovodećim ličnostima iz vladajućih struktura kao i političkih stranaka, osim s onima koje su djelovale s nacionalnim predznakom u imenu.²⁷

Predsjednik VKBI-a Atif Purivatra predložio je stalnu međusobnu komunikaciju radi dogovaranja i usklađivanja aktivnosti na uspostavi pravednog mira i na otklanjanju svih teških posljedica rata. Saradnja je dogovorena je i na sastanku sa HSS-om BiH i Ivom Komšićem kao i saradnikom Željkom Ivankovićem. Širi sastanak prdstavnika raznih institucija uz inicijatore iz HSS-a i SKV-a okupio je 16. avgusta 1993. predstavnike iz VKBI-a, "Preporoda", "Prosvjete", "Napretka". Glavni cilj ovog okupljanja bio je razmatranje pitanja "šta da rade ljudi razuma" u situaciji u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, s ciljem očuvanja zajedništva, cjelovitosti države i zakonitosti, zasnovane na ljudskim vrijednostima.²⁸

Tokom svog djelovanja SKV je zaključio da bi djelovanje bilo svrsishodnije ukoliko bi proširili članstvo službeno delegiranim ličnostima iz različitih organizacija. Nakon prihvaćenog prijedloga angažirani su Radoslav Marjanović, Đorđe Zarić i Milenko Banović, koji su djelovali kao istaknuti članovi i funkcioneri SKV-a. Među osnivačima SKV-a nalazili su se istaknuti funkcioneri sarajevskih i bosanskohercegovačkih organizacija antifašističkih boraca poput Drage Borovčanina, Vase Radića i drugih. Značajnu podršku Vijeću davali su i Dane Olbina, Lazo Materić, Uglješa Uzelac, Dane Maljković, i drugi značajni članovi.²⁹

Članovi SKV-a su učestvovali i u zasjedanju Bošnjačkog sabora, odnosno, proširene Skupštine RBiH 27. i 28. septembra 1993. kada se raspravljalo

²⁷ Berberović 2008, 31-41; *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 8-43.

²⁸ Berberović 2008, 33-35.

²⁹ Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 2024.

o Oven-Stoltenbergovom planu. Predstavnik Vijeća je bio stava da se odlučno suprotstavi svakom rješenju koje pogoduje slabljenju i dezintegraciji Bosne i Hercegovine kao države, te svakom rješenju koje proturječi njenom historijskom kontinuitetu multinacionalne i multireligijske zajednice.³⁰

Nakon pismenog obraćanja članova SKV-a predsjedniku Aliji Izetbegoviću, 4. jula 1993. održan je sastanak koji je potom postao redovna praksa. Na susretima su istaknuti ključni problemi sa kojima se suočavalo srpsko stanovništvo u Sarajevu. Izetbegović je u više navrata isticao svoj stav o situaciji u gradu, prilikom čega je, u jednom od obraćanja, naglasio: "teško je biti Srbin i Hrvat. Zašto? Odozgo sa brda ga nazivaju izdajicom a ovdje ga ponekad gledaju sa sumnjom."³¹ Njegove izjave o teškoj poziciji Srba u Sarajevu imale su snažan pozitivan uticaj na lokalnu situaciju dok je podrška koju su predstavnici SKV-a dobili od predsjednika bila od izuzetnog značaja za njihovo djelovanje.

Predstavnici SKV-a imali su značajnu saradnju i sa međunarodnim predstavnicima te za nepunu godinu dana svog postojanja, SKV je stekao brojne prijatelje i zapažen publicitet u stranim medijima. Najpoznatije svjetske novinske agencije prenosile su više puta informacije o radu i stavovima SKV-a te su se informacije mogle čitati i u najuglednijim svjetskim glasilima. Posebno su francuske novine pokazale interesovanje za rad SKV-a.³²

Početak maja 1994. u Sarajevu je izašao prvi list nove serije obnovljenog starog časopisa "Bosanska vila" a za glavnog i odgovornog urednika imenovan je Goran Simić. Sarajevska televizija povremeno je pratila aktivnosti SKV-a zahvaljujući uredniku Mladenu Paunoviću, uz značajan doprinos novinara Steve Latinovića i Rade Radovanović.

Vrijedno je istaknuti da su se konsultaciona vijeća osnivala i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine (Zenica, Mostar, Tuzla, Bihać, i dr.). Pažnju zaslužuje organizacija iz Banja Luke pod nazivom Svenarodni front srpskog naroda (SFSN) koja je satelitskom vezom u nekoliko navrata upućivala saopštenje SKV-u u Sarajevu. Sličnu zanimljivu poruku nosila je i poruka o osnivanju SKV-a u Brčkom iz 1993. godine.³³ Međutim, kasnije se ove organizacije nisu javno oglašavale, što je razumljivo imajući u vidu moguće posljedice koje su njihova

³⁰ Berberović 2008, 37.

³¹ Berberović 2008, 38-39.

³² Berberović 2008, 43-49.

³³ Berberović 2008, 67-68.

saopštenja mogla izazvati u lokalnom kontekstu, posebno u vezi s politikom Radovana Karadžića.

Uprkos raznim pritiscima sa strane, SKV se nije želio pretvoriti u političku stranku, već je djelovao kao forum istaknutih ličnosti različitih političkih opredjeljenja ali zajedničkih stavova u pogledu ključnih pitanja zemlje. Kao primarne vrijednosti za koje su bili opredijeljeni bile su: odbrana suvereniteta, cjelovitost i demokratska Bosna i Hercegovina koje su isticali temeljnim principima zajedničkog života svih naroda u Bosni i Hercegovini.

S osnivanjem SKV-a prestao je djelovati Građanski forum Srba Sarajeva a SKV je nastavio raditi do Prve skupštine građana srpske nacionalnosti 27. marta 1994. Tada je izabrano Srpsko građansko vijeće BiH (SGV) u sastavu od 33 člana.³⁴ Ta organizacija ostala je aktivna i danas pod nazivom Srpsko građansko vijeće – Pokret za ravnopravnost (SGV – PR).

Djelatnost i značaj Srpskog građanskog vijeća (SGV)

Organizacija Prve skupštine Srpskog građanskog vijeća (SGV) bila je rezultat opsežnih priprema i niza javnih okupljanja građana srpske nacionalnosti u više bosanskohercegovačkih gradova, uključujući Tuzlu, Bihać, Zenicu, Mostar i Goražde. Prva Skupština građana srpske nacionalnosti Bosne i Hercegovine okupila je 428 delegata iz svih gradova pod kontrolom ARBiH, pri čemu je značajan broj delegata došao u Sarajevo Tunelom spasa, ispod aerodromske piste.³⁵

Na Prvoj skupštini SGV-a usvojena je Deklaracija građana srpske nacionalnosti i srpskog etničkog porijekla kao i Poziv za sabor povjerenja. Posebno važno bilo je usvajanje Amandmana na Ustav Federacije, kojim se tražilo da Srbi, kao treći narod, steknu status konstitutivnog naroda, jednak Bošnjacima i Hrvatima.³⁶ Za predsjednika SGV-a izabran je Mirko Pejanović i četiri potpredsjednika: Ljubomir Berberović, Žarko Bulić, Nikola Kovač i Tomislav Milašinović. Sekretarima su imenovani Gavriilo Grahovac i Rajko Živković.³⁷ Skupštini su prisustvovala brojne istaknute javne ličnosti iz regiona i svijeta, a poseban interes izazvao je

³⁴ Skupština srpskog naroda u BiH 27. marta, *Oslobođenje* 19. mart 1994; *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 27.

³⁵ Pejanović 2019, 79.

³⁶ Pejanović 2019, 79.

³⁷ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 27.

govor Čarlsa Redmana (Charles Redmann), specijalnog izaslanika predsjednika Sjedinjenih Američkih Država (SAD).³⁸

Na Drugoj skupštini, održanoj 9. aprila 1995. godine, odaziv delegata bio je veći, što je odražavalo rastući značaj SGV-a na domaćoj i međunarodnoj sceni.³⁹ Treća i Četvrta skupština održane su 14. jula 1996, odnosno 27. juna 1997. godine, pri čemu je na Četvrtoj skupštini poruku uputio mitropolit dabrobosanski Nikolaj.

Djelovanje SGV-a u ratnom periodu imalo je višestruki značaj: doprinijelo je odbrani suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, afirmaciji parlamentarne demokratije te zaštiti ljudskih i građanskih prava. Vijeće je imalo ključnu ulogu u mobilizaciji građana srpske nacionalnosti u različitim aspektima odbrane i organizacije života tokom rata. Na međunarodnoj sceni, djelovanje SGV-a učvrstilo je povjerenje evropskih centara moći u očuvanje cjelovitosti i suvereniteta države, kao i u održavanje multietničkog suživota. SGV je, zajedno s Hrvatskim narodnim vijećem, bio značajan faktor u oblikovanju političke budućnosti Bosne i Hercegovine i u pronalaženju mirovnog rješenja.

Svoje stavove prenosili su širom Bosne i Hercegovine te su u jednom obraćanju informisali Simona Wiesenthala o granatiranju civila u opkoljenom Sarajevu. U istom obraćanju podvukli su da među narodima Bosne i Hercegovine ne postoji vjekovna mržnja.⁴⁰ Predstavnici ova dva vijeća u razgovoru sa savjetnikom Bila Klintonu (Bill Clinton) Antoni Lejkom (Antony Lake) iskazali su stanovnište i kazali: "Mi ne tražimo ništa što nema Vaša država, i ona je multietnička i ona je federalna, i ona ima ustrojstvo koje je zasnovano na federativnom principu i multietničkoj strukturi stanovništva, ali ima svoje centralne organe koji funkcioniraju i obezbjeđuju koheziju i uspješan razvitak zemlje."⁴¹

Nakon uspostave Federacije Bosne i Hercegovine 18. marta 1994. Srbi su

³⁸ Na Skupštini obratili su se i: Leonid Kerestedžijanc, izaslanik Vitalija Čurkina i ambasador Ruske Federacije u Hrvatskoj, Ivan Đurić, predsjednik Pokreta demokratskih sloboda u Parizu, Miro Lazović, predsjednik Ratne skupštine RBiH, Ivo Komšić, član Predsjedništva RBiH, Jovan Divjak, zamjenik komandanta GŠ Armije RBiH, Mihajlo Đonović, predstavnik patriotskog demokratskog pokreta, Nijaz Duraković, predsjednik SDP-a. *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 311-314.

³⁹ Govorili su Viktor Jakovič, ambasador SAD-a u RBiH, Ivan Stambolić, Zlatko Lagumdžija, Milorad Pupovac, predsjednik SNV Hrvatske, Žarko Korać, Građanski savez Srbije, Muhamed Filipović, predsjednik LBS, Aleksandar Popov iz Novog Sada, Mihajlo Vujošević, SDP iz Crne Gore, Osman Đikić, Krug 99 i drugi. Alija Izetbegović je uputio pismo. *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...*, 2004, 311-314.

⁴⁰ Pejanović 2019, 81.

⁴¹ Pejanović 1999, 238.

u Ustavu Federacije klasifikovani kao "Ostali", bez ravnopravnog statusa. SGV je podnio Amandman o ustavnoj ravnopravnosti srpskog naroda 1994. godine, čije je usvajanje odgođeno do postizanja mirovnog rješenja. Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, na Četvrtoj skupštini 1997. donesena je Deklaracija o ljudskom pravu na političku i nacionalnu ravnopravnost.⁴²

Za svoj ukupni doprinos Srpsko građansko vijeće BiH dobilo je nagradu "Pravi život" za 1995. godinu od švedske Fondacije Right Liverlihood Award s osnovnim ciljem da se zaslužnim organizacijama i pojedincima koji su zaobiđeni Nobelovom nagradom dodijeli ova nagrada za doprinos miru i demokratskim odnosima u svijetu. Ova nagrada odala je priznanje glasu svih onih Srba iz Bosne i Hercegovine koji su pod izuzetno teškim okolnostima nastavili da rade

⁴² Deklaracijom je pokrenuta inicijativa za postizanje ravnopravnosti srpskog naroda u Federaciji te bošnjačkog i hrvatskog u Republici Srpskoj. Pitanje ravnopravnosti tretirano je kao pitanje jednakih ljudskih prava na cijeloj teritoriji države. Međutim, zahtjevi da se u entitetskim i državnom Parlamentu razmatra Deklaracija SGV-a o ljudskom pravu na političku i nacionalnu ravnopravnost su odbijeni. Nakon toga pokrenut je društveni projekat o održavanju okruglih stolova o ustavnoj ravnopravnosti, zajedno sa HNV-om, VKBI i Asocijacijom nezavisnih intelektualaca "Krug 99". Nakon deset održanih okruglih stolova, među kojima je i onaj u Banjoj Luci, animirana je demokratska javnost i dobijena podrška većine građana. U Banjoj Luci na skupu se obratio Dragan Čavić, tadašnji potpredsjednik RS-a, iskazavši kako se ovo pitanje mora rješavati paralelno u oba entiteta po proceduri koju predviđaju Ustavi oba entiteta. Od tada je ova ideja o ustavnoj ravnopravnosti naroda na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine dobila podršku i u Republici Srpskoj. Inicijativu na cijelom prostoru pokrenulo je SGV a zatim udruženo sa još tri nevladine organizacije izvršilo pritisak na demokratsku javnost. Na zahtjev ove četiri nevladine organizacije, Apelaciju prema Ustavnom sudu BiH podnio je Izetbegović, kao tadašnji član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Ustavni sud je nakon dvogodišnjih priprema na sjednici održanoj 30. juna i 1. jula 2000. donio djelomičnu odluku o konstitutivnosti naroda. Potom je visoki predsjednik Međunarodne zajednice Wolfgang Petrič (Wolfgang Petritsch) putem posebne komisije donio amandmane i usvojio ustav entiteta. Kako u parlamentima entiteta nije bilo konsenzusa za usvajanje amandmana na Ustave entiteta, odluku o proglašenju amandmana 2002. godine donio je Petrič na temelju bonskih ovlasti. Tada su državni organi u entitetima dobili multietničku strukturu a predsjednici entiteta su dobili potpredsjednike iz druga dva naroda. Vlade su dobile multietničku strukturu dok Ustavni sudovi entiteta kao i Vrhovni sudovi dobijaju višenacionalnu strukturu. U Domu naroda Parlamenta Federacije uspostavljen je Klub delegata iz srpskog naroda koji do tada nije postojao. S odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda ukinuta je diskriminacija na etničkoj osnovi i osigurana ravnopravnost na cijelom prostoru države. Ovim su stvorene pretpostavke za prijem Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope, što je ostvareno aprila 2002. godine. Nakon toga omogućen je i masovni povratak raseljenih lica u predratna mjesta stanovanja. Važnost postizanja ustavne ravnopravnosti naroda na cijelom prostoru jeste i u potiranju ideje i mogućnosti etničke podjele države. Međutim, postoje i primjeri da odnos prema primjeni prava na ravnopravnost naroda nije bio na cijelom prostoru države zadovoljavajući. To je evidentno u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, u kojem skupština nije imala konsenzus za izglasavanje amandmana na Ustav. Konstitutivnost srpskog naroda. Odgovornost u ovom kantonu pripisuje se vladajućoj stranci Hrvatskoj demokratskoj zajednici. Pejanović, "Uloga i doprinos" 2019, 83; Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 10. oktobar 2025. Primjeri iz prakse potvrđuju da još uvijek postoji diskriminacija ljudskih prava na etničkoj osnovi i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

za multietničku, demokratsku Bosnu i Hercegovinu. Nagradu je u ime SGV-a primio prof. dr. Mirko Pejanović rekavši tada da "dolazi iz Sarajeva, grada žrtve i heroja, grada koji je u troipogodišnjoj opsadi izgubio oko 12.000 svojih žitelja, od kojih preko 1200 djece..."⁴³ Glavni motiv dodjele nagrade bio je priznavanje postojanja patriotske organizacije Srpsko građansko vijeće, čiji članovi, unatoč etničkim pritiscima i ratnim teškoćama, nisu prihvatili etničku mržnju, već su istrajavali u očuvanju zajedničkog života s drugim narodima, posebno u gradovima pogođenim granatiranjem i uništenjem. Profesor Andrijan Hastings⁴⁴ ocijenio je doprinos SGV-a izuzetnim primjerom u suprotstavljanju politici nacionalizma i etničke podjele, rekavši da je SGV svojim odnosom protiv politike nacionalizma Karadžića te svojim odbijanjem etničke mržnje dalo izvanredan doprinos humanizmu koji se može uporediti s otporom Nijemaca nacizmu prije 50 godina,⁴⁵

Kratke crtice iz vjerskog života građana srpske nacionalnosti

Jedan od specifičnih problema srpskog stanovništva u Sarajevu bile su poteškoće u obavljanju vjerskih obreda i običaja. Od početka rata u Sarajevu su ostala dva sveštenika, koji nisu mogli zadovoljiti sve potrebe vjernika u gradu. Tokom 1992. godine u užem gradskom dijelu djelovale su Stara pravoslavna crkva i Saborna crkva u Starom Gradu.

Sveštenik Stare pravoslavne crkve Dragoljub Ubiparipović napisao je knjigu "Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika" koja je dragocjena građa za vjerski život ali i svakodnevnicu u Sarajevu u periodu u kojem je obavljao svoju dužnost. Svoju crkvenu dužnost obavljao je do septembra 1992. kada je napustio Sarajevo. U dnevniku često izražava razočarenje odnosom crkvenih vlasti prema sveštenstvu koje je ostalo u Sarajevu, navodeći da iz vrha Srpske pravoslavne crkve tokom tog perioda nije bilo ni poziva ni interesa za njihov položaj.⁴⁶ Crkvena djelatnost u Sarajevu u dijelu koji se nalazio pod kontrolom ARBIH bila je u značajnoj mjeri zanemarena od strane najviših crkvenih struktura, kako u pogledu sveštenečke službe tako i u pogledu institucionalne podrške crkvi. Ta-

⁴³ *Deset godina Srpskog građanskog vijeća...* 2004, 331-332; Intervju autorice sa M. Pejanovićem, 10. oktobar 2025.

⁴⁴ Profesor sa Univerziteta u Lidsu u Engleskoj, koji se nalazio u žiriju za nagradu.

⁴⁵ Pejanović 2019, 81-83.

⁴⁶ Ubiparipović 2011, 93.

kav odnos bio je u skladu s političkim stavovima koje su najviše crkvene vlasti u tom periodu podržavale.⁴⁷

Prema njegovim zapisima, određeni politički i crkveni predstavnici pozivali su srpsko stanovništvo da napusti Sarajevo. Pojedini sveštenici također su, pod pritiskom, napuštali svoje službe, što je kasnije učinio i sam Ubiparipović. Knjiga sadrži zapise o događajima koje je autor lično doživio, pri čemu u više navrata naglašava opasnost i štetnost dezinformacija u ratnim okolnostima. Kao posebno ilustrativan primjer navodi izjavu mitropolita Nikolaja, prema kojoj su sarajevski hramovi navodno toliko oštećeni da su bili neupotrebljivi za bogoslužjenje.⁴⁸ Takva tvrdnja, koju je prenijela i beogradska televizija, dopunjena je netačnom informacijom da su Staru pravoslavnu crkvu i Saborni hram zapalile "Zelene beretke".⁴⁹ Ubiparipović ističe da su ovakve dezinformacije dodatno pogoršavale položaj srpskog stanovništva u gradu i stvarale atmosferu straha od mogućih odmazdi. Također naglašava da su oštećenja crkvenih objekata bila posljedica granatiranja Sarajeva. Reakcija sveštenika Ubiparipovića, koji se lično obratio direktoru agencije "Srna", Todoru Dutini, ukazuje na postojanje unutrašnjih neslaganja i etičke nelagode unutar sveštenečkog kadra suočenog sa medijskim manipulacijama. Dutinin odgovor – "Vaše je da se molite, a moje da na mjestu novinara izmišljam i lažem"⁵⁰ – predstavlja izuzetno važan izvor za razumijevanje mehanizama propagande, jer eksplicitno potvrđuje svjesnu proizvodnju neistina u službi političkih ciljeva. Iz perspektive naučne analize medija, ovakav iskaz ukazuje na intencionalnost propagandnog konstrukta, što ga svrstava u kategoriju svjesne manipulacije informacijskim prostorom, a ne u sferu puke ratne konfuzije ili pogrešnog informisanja.⁵¹

Zbog nedostatka sveštenog osoblja, Srpsko konsultaciono vijeće, zajedno sa Ubiparipovićem, više puta je apelovalo na vrh Srpske pravoslavne crkve da

⁴⁷ "Nisam očekivao da neko uvažava mene, ali je činjenica da sam jedini svećenik ovdje na izvoru, i činjenica je da niko ne može bolje da zna šta se dešava. Moja bratijo i moje starješine, ako nastavimo da radimo ovako, biće kasno za sve!..." Ubiparipović 2011, 150.

⁴⁸ Ubiparipović 2011, 149.

⁴⁹ Ubiparipović 2011, 150.

⁵⁰ Ubiparipović 2011, 59.

⁵¹ Poznat je i primjer teksta objavljenog 16. jula 1992. u listu "Politika" i na TV "Srna" u kojem je, bez ikakvih povjerljivih dokaza, objavljen tekst generala SRK VRS-a Tomislava Šipčića pod nazivom "Bacaju srpsku decu lavovima" koji je telegramom poslan i načelniku Štaba UNPROFOR-a Luisu Mekenziju (Lewis MacKenzie). "Umro Tomislav Šipčić, general koji je ubijao sarajevsku djecu, spalio Vijećnicu i tvrdio da muslimani bacaju Srbe lavovima", https://iziz.unsa.ba/bs/vijest.php?akt_id=349.

u Sarajevo uputi dodatne sveštenike, uz garanciju sigurnosti i uslova za rad. Molbe su upućivane mitropolitu dabrobosanskom Nikolaju Mrđi u njegovoj rezidenciji na Sokocu, kao i patrijarhu Pavlu u Beogradu, ali one nisu rezultirale odgovorom.⁵² Ovakav odnos crkvenih vlasti bio je u skladu s političkom podrškom koju je SPC pružala Radovanu Karadžiću i SDS-u. Kritiku zbog napuštanja pravoslavnih vjernika u Sarajevu uputio je i Vladimir Srebrov, koji je u septembru 1992. upozorio Nikolu Koljevića na posljedice odlaska posljednjeg sveštenika iz grada smatrajući da su na taj način ugroženi pravoslavci koji neće imati sveštenika koji će vršiti vjerske obrede.⁵³ Krajem 1992. godine Patrijarh Pavle je svojom odlukom imenovao đakona Avakuma da obavlja službu u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu. U obavljanju sveštenečke službe đakon Avakum je ostao do kraja rata.

Tokom perioda 1992–1995. crkveni objekti su pretrpjeli značajna oštećenja uslijed granatiranja. Stara pravoslavna crkva i njen kompleks pogođeni su sa šest granata koje je ispalila VRS, od kojih je jedna probila krov Stare crkve, a ostale su pale na kompleks dvorišnih zgrada. Saborna crkva je oštećena jednom manjom granatom u kupolu, a galerima su oštećeni vitraži i dio inventara. Najteže je stradala zgrada Mitropolije, u kojoj je granata izazvala požar i uništila nekoliko hiljada vrijednih rukopisa, dio arhivske građe i prostor sjedišta Mitropolije.⁵⁴

Zločini počinjeni granatiranjem i snajperskim djelovanjem sa položaja Vojske Republike Srpske (VRS)

Ovaj segment rada prikazuje pregled dijela zločina koje su jedinice VRS-a počinile nad civilima u opkoljenom Sarajevu među kojima je i srpsko stanovništvo. Analiza se zasniva na relevantnim izvorima koji omogućavaju preciznu identifikaciju pojedinačnih slučajeva, vrstu napada i evidentiranih žrtava, pružajući uvid u prirodu i razmjere nasilja kojem su bili izloženi civili.

Granata ispaljena na civile u redu za hljeb 27. maja 1992. ubila je 24 osobe među kojima su ubijeni i: Predrag Bogdanović, Gordana Čeklić, Mile Ružić, Sreten Stamenović, Vlatko Tanacković, Tamara Vejzagić-Kostić. U zločinu

⁵² Berberović 2008, 55–56.

⁵³ Vladimir Srebrov (pravo ime Milan Nikolić) je kasnije bio tretiran kao disident i izdajnik "srpske stvari" te je zatočen u zatvoru "Kula" od strane srpskih ekstremista, te mučen i teroriziran kao izdajnik srpskog naroda od čijih posljedica je preminuo 1999. godine u 45. godini života. Berberović 2008, 57–58.

⁵⁴ Ubiparipović 2011, 164.

počinjenom 12. jula 1993. u ulici Hakije Turajlića među 14 ubijenih civila ubijene su Ljiljana Matić, Dragica Mićanović, Zorka Simić. U masovnom zločinu od 10. novembra 1993. u ulici Žrtava fašizma ubijeno je devet civila među kojima i Slavojka Govedarica, Silvijo Mačorović, Božidar Šuko. U zločinu koji je počinjen u ulici Ilije Engela, na Čengić Vili, 30. jula 1993. ubijeno je četvero civila među kojima i dvoje djece te punoljetna osoba Vera Kovačević. Granatom je 13. jula 1992. ubijena Slađana Perišić (17 godina) zajedno sa mladićem Elmirom Kurtovićem. U Paromlinskoj ulici 30. jula 1992. ubijen je trinaestogodišnji dječak Srđan Mraović. U Frontovskoj ulici, u Starom Gradu 27. avgusta 1992. ubijeno je troje civila među kojima i Koviljka Vidačić. U ulici Trg solidarnosti u Novom Gradu 1. septembra ubijeno je četvero civila, među kojima i jedno dijete i punoljetna Milojka Džomba. U Tetovskoj ulici u Novom Gradu 8. septembra 1992. ubijeno je šest civila među kojima i Ratimir Gajović. Na Trgu nezavisnosti 6. jula 1995. ubijeno je pet osoba među kojima petogodišnja Magdalena Đorem, njen otac Božo i majka Hena. U masovnom zločinu na Markalama 28. avgusta 1995. među 43 ubijena civila su i Vera Brutus Đukić i Ilija Karanović.⁵⁵

Među ubijenim civilima dokumentovane su i sljedeće maloljetne žrtve. Djevojčica Svjetlana Dujković ubijena je granatom 23. avgusta 1992. u Ustaničkoj ulici, na Ilidži. Četverogodišnji Darjan Jovanović ubijen je granatom 13. juna 1993. u ulici Paljmira Toljatija, u Novom Gradu. Maloljetna žrtva je i Željka Malinić koja je ubijena granatom u Prvomajskoj ulici sa tada još četvero civila. Anja Perućica, također maloljetna djevojčica, ubijena je 27. februara 1993. u ulici Omera Maslića, u Novom Sarajevu. Granatom je 27. februara 1993. ubijena Mirjana Malešević u Ulici omladinskih radnih brigade, općina Novi Grad zajedno sa prijateljem Samirom Poljom. Desetogodišnji dječak Dejan Stevanović ubijen je snajperom dok se nalazio u podrumu, 27. oktobra 1992. na Vojničkom polju, u općini Novi Grad.⁵⁶

Dio civila srpske nacionalnosti koji su ubijeni uslijed granatiranja sa položaja VRS-a evidentiran je na popisima koje su objavljivale institucije i organizacije iz Republike Srpske. Za te žrtve u tim popisima nema navođenja stvarnih okolnosti zločina, odnosno nije specificirano da su ubijene uslijed granata ispaljenih

⁵⁵ Podaci su korišteni iz naučne studije: Čekić et al. 2010, 144–690; AIIZ, inv. br. 03-1124, R BiH, Sarajevo, 08.07.1993, *Masovno stradanje civila u Ulici Vase Miskina dana 27.05.1992*, dosije dokumenata.

⁵⁶ Čekić et al. 2010, 144–690; Autorica rada se zločinima nad civilima, posebno nad djecom u Sarajevu, detaljno bavila i u drugim radovima u kojima su opisani navedeni zločini: Mastalić 2012; Mastalić Košuta 2012, 275–298; Mastalić Košuta 2021, 409–458; Mastalić Košuta 2024, 312–342.

sa položaja VRS-a. Ovakva praksa značajno narušava vjerodostojnost popisa i pokazuje kako se identitet i način stradanja žrtava može pogrešno interpretirati ili selektivno predstaviti. Detaljnije o tim popisima je u jednom od narednih dijelova rada a u ovom dijelu pojasnićemo nekoliko primjera.

Malešević Mirjana⁵⁷ čija je smrt također prethodno opisana, nalazi se u popisu Udruženja za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992. – 1995. pod nazivom "Istina" pod brojem 1234⁵⁸ bez podatka da je ubijena od granate sa položaja VRS-a.⁵⁹ Ovakvo izostavljanje relevantnih činjenica ometa ispravnu rekonstrukciju događaja.

Kako bi se prikazala nepreciznost i nedovoljna kategorizacija tih evidencija, prethodno opisana porodica Đorem pojavljuju se na "Preliminarnom spisku Srba ubijenih u Sarajevu (1992–1995)" objavljenog od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS). U ovom popisu, pod rednim brojevima 621, 622, 623 i 624, navedena su četiri člana porodice: Božo Đorem, Božidar Đorem, Magdalena Đorem i Hena Đorem. Ime Božidara Đorema pojavljuje i kao Božo Đorem, što ukazuje i na dvostruko evidentiranje iste osobe.⁶⁰

Ruža Malović evidentirana je na popisu ubijenih Srba objavljenog od strane MUP-a RS pod brojem 1097.⁶¹ Prema relevantnim podacima Ruža je ubijena u masovnom zločinu na Markalama 5. februara 1994.⁶² Izvještaji Ujedinjenih nacija (UN) i dokazi prezentirani pred ICTY-em, uključujući suđenja Stanislavu Galiću i Dragomiru Miloševiću, potvrđuju da je Malović ubijena od granate ispaljene sa položaja VRS-a. Popisi iz Republike Srpske ne navode ove okolnosti, čime se stvara pogrešna percepcija o odgovornosti i dinamici sukoba.

Đokić Maja se nalazi pod brojem 614 na popisu ubijenih Srba MUP-a RS⁶³ bez podataka da je ubijena granatom ispaljenom s položaja VRS-a u Titovoj ulici i da je od iste granate ubijena i njena sugrađanka Munevera Selimović.⁶⁴

⁵⁷ Čekić et al. 2010, 555; AIIZ, inv. br. 7-709, Dosije za Mirjanu Malešević; Mastalić-Košuta, "Masovna ubistva djece", 292.

⁵⁸ Popis NVO "Istina", Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva.

⁵⁹ AIIZ, inv. br. 7-709, Dosije za Mirjanu Malešević; Čekić et al. 2010, 555.

⁶⁰ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶¹ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶² ICTY, dok. br. 150831ED, 31. 8. 2015; Lokalno pravosuđe, Sjećanje na stradale sugrađane, 4. 2. 2011, BIRN.

⁶³ Preliminarni spisak imena Srba ubijenih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995, MUP RS.

⁶⁴ Čekić et al. 2010, 395; AIIZ, inv. br. 7-1341, Dosije za Maju Đokić.

Popisi iz Republike Srpske izostavljaju ove važne činjenice, što dovodi do pogrešne klasifikacije civilnih žrtava.

Primjeri porodice Đorem, Mirjane Malešević, Ruže Malović i Maje Đokić predstavljaju dio primjera i samo mali dio šireg problema.⁶⁵ U popisima koje su objavile institucije i organizacije iz Republike Srpske u stotinama slučajeva nedostaju ključni podaci o: tačnoj vrsti oružanog djelovanja, lokaciji ispaljivanja projektila, identitetu počinitelja, izvoru smrtonosnog djelovanja. Ovakva praksa omogućava selektivnu interpretaciju događaja i zanemaruje provjerene činjenice utvrđene u međunarodnim i domaćim sudskim procesima, kao i naučnim istraživanjima.

Zločini počinjeni od strane pripadnika ARBiH

*Srbi u Sarajevu žive s nevoljom više.*⁶⁶

Srpsko stanovništvo koje je ostalo živjeti u Sarajevu nalazilo se u izuzetno teškom i složenom položaju. S jedne strane, često su bili poistovjećivani s onima koji su napadali i granatirali grad, dok su s druge strane trpili osude i nerazumijevanje dijela vlastite zajednice zbog odluke da ostanu u Sarajevu.⁶⁷ Uz stalni strah od granatiranja i snajperskog djelovanja, pratila ih je i bojazan od mogućih odmazdi. Taj strah bio je posebno izražen u trenucima kada su se na drugim područjima Bosne i Hercegovine, naročito u istočnoj Bosni i Bosanskoj Krajini, događali najteži zločini nad Bošnjacima. Strah od odmazde bio je

⁶⁵ U navedenim popisima nalaze se i ova imena ali bez navođenja da su navedene osobe ubijene od granata i snajpera s položaja VRS-a. Prema relevantnim izvorima utvrdili smo način stradanja i ovih osoba: Đerković Nebojša ubijen gelerom granate 11. aprila 1993. u Sarajevu, Dejić Milenko ubijen 4. aprila 1993. gelerom granate na Dobrinji, Drapić Biljana ubijena gelerom granate 1. septembra 1992. na Dobrinji, Kočović Đoko ubijen snajperom na Marijin Dvoru 27. marta 1995, Kovačević Predrag, ubijen od gelera granate u Butmiru 14. marta 1993. Arhivske baze sarajevskih općina o ubijenim/poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva.

⁶⁶ Izjava generala ARBiH Jovana Divjaka.

⁶⁷ Ubiparipović u svojoj knjizi piše "identifikovan sam sa onima koji granatiraju a gore sam identifikovan sa ovdašnjim politikama i nekakvim novim državama". Srpski narod je po podrumima "i čeka i nada se da ne izgine – i od granata, i od svih pogrda koje mu se sručuju zbog rata. Tek sad vidim da svi ratni ciljevi uopšte ne mare za čovjeka. Mnogi moji vjernici u Starom gradu niti su kud išli, niti su slutili da će ih ovo snaći. Svaki iole razuman čovjek računao je da se u ovolikom gradu mora prestati sa pucanjem i rušenjem". Ubiparipović, 2011, 98; Ubiparipovićeve riječi precizno prikazuje kako se rat manifestira na individualnom osjećaju straha, moralne konfuzije, identitetskog raskola i nemoći pred strukturama moći koje djeluju mimo čovjekove volje i razumijevanja.

dodatno pojačan kada je grupa predstavnika iz Goražda došla u zgradu Predsjedništva RBiH s prijetnjom da ako "srpska vojska nastavi da napada Goražde i ako pokuša da ga osvoji, za šta ima izgleda, muslimani će izvršiti odmazdu nad oko 78 000 Srba u Sarajevu..."⁶⁸

U pojedinim kvartovima i dijelovima Sarajeva, naročito u ranoj fazi opsade kada su napadi bili intenzivni, a sistem odbrane i unutrašnje kontrole još uvijek nedovoljno uspostavljen, dolazilo je do samovoljnog djelovanja pojedinaca koji su se nametali kao neformalni autoriteti i preuzimali kontrolu nad određenim područjima. Ove grupe su formirale kontrolne punktove i pritvore, u kojima su pojedince izlagale zlostavljanju, pljački i drugim oblicima nasilja. Posebno teške zloupotrebe evidentirane su u odnosu na pripadnike srpske nacionalnosti, koji su u različitim dijelovima grada bili izloženi hapšenjima, nezakonitim pritvaranjima, fizičkom i psihičkom zlostavljanju, odvođenjima, pljački i ubistvima. U literaturi i svjedočenjima navode se lokacije na kojima su takva zlostavljanja dokumentovana, uključujući područje Bentbaše (kod bazena i u prvom tunelu), dvoranu "Zetra", pritvore u PBS-u Čengić Vila, objekte "Mladen Stojanović" i bivšu kasarnu "Viktor Bubanj", podrum hotela "Zagreb", kao i pojedina mjesta u naseljima Pofalići, Dobrinja i Alipašino Polje. Zlostavljanja nisu bila usmjerena isključivo prema Srbima, meta su povremeno bili i drugi građani Sarajeva, uključujući one koji su se na bilo koji način suprotstavili ovakvom samovoljnom djelovanju.

U prvim mjesecima rata, izvršeni su u značajnoj mjeri pretresi stanova srpskog stanovništva od strane vojnih policijaca kako bi se oduzelo oružje ukoliko su ga posjedovali. Oružje je izuzeto kako bi se otklonila opasnost od upotrebe skrivenog oružja. Tokom pretresa bilo je i nekontrolisanih zloupotreba od mjесnih komandi u pogledu tretmana i zastrašivanja građana srpske nacionalnosti. Istaknutiji Srbi koji su bili na važnim položajima u tom periodu svesrdno su pokušavali rješavati ovakve i slične probleme zalažući se na različitim stranama u svrhu zaštite stanovništva. Česti problemi bili su vezani i za realizaciju opravdanih zahtjeva prema administrativnim organima. Najviše poslova oko pomoći ove vrste problema obavljali su: Mirko Pejanović, član Predsjedništva RBiH, Tatjana Ljujić Mijatović – predsjednica Skupštine RBiH, Miro Lazović, predsjednik Ratne skupštine RBiH i drugi istaknuti državni i gradski dužnosnici, ne samo srpske već i drugih nacionalnosti. Povodom takvih problema održano je niz

⁶⁸ Ubiparipović 2011, 144.

sastanaka i sa predsjednikom Predsjedništva RBiH Alijom Izetbegovićem, kao i članom Predsjedništva RBiH Ejupom Ganićem.⁶⁹

General ARBiH Jovan Divjak ukazivao je i javno govorio da je već krajem 1992. i početkom 1993. bila izražena tendencija u jedinicama ARBiH i u policiji da se pripadnici srpskog porijekla šalju na najteže položaje u odbrani grada, te da ulaze u sastav jurišnih grupa, dok su istovremeno smjenjivani sa dužnosti komandira četa i vodova i postavljani na vojničke dužnosti.⁷⁰ U tom periodu češće se događalo da su pripadnici jedinica ARBiH kojima su rukovodili Mušan Topalović Caco, Ramiz Delalić Ćelo i Adnan Solaković ulazili u srpske stanove i odvodili na kopanje stanare uz prisilu i prijetnje.⁷¹ Situacija se pogoršala dolaskom prognanih i raseljenih osoba iz istočne Bosne, koji su zbog vršenja najtežih zločina nad njima i njihovim porodicama od strane VRS-a bježali iz svojih domova. Njihov dolazak prouzrokovao je antisrpsko raspoloženje što je formiralo ambijent za različite oblike diskriminacije. Kao najveći strah za Srbe navodile su se osobe: Samir Kahvedžić Kruško,⁷² Mušan Topalović Caco, Juka Prazina.⁷³

Zločinima i nasilju u Sarajevu svjedoče posmrtni ostaci ubijenih osoba pronađenih na lokalitetu Kazani na planini Trebević. Iz jame Kazani ekshumirano je najmanje 20 tijela, sedam ili osam su ekshumirani s obližnjih lokacija Grm i Maline. Na lokalitetu Kazani ubijene su sljedeće osobe srpske nacionalnosti: Marina i Radoslav Komljenac, Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Predrag Šalipur, Zoran i Miodrag Vučurović, Nevenka i Marko Bošković, Dragomir Ćeranić, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Duško Pešić, Ljeposava Pešić i Slobodan Minić. Potom dvoje Ukrajinaca – Ana i Vasilj Lavriv, jedan Hrvat – Ranko Frankić-Brkljač i Bošnjak – Ago Šteta.⁷⁴ Na Kazanima, Grmu, Malinama i Boguševcu ubijeno je ukupno 47 ljudi, pretežno Srba.

Odgovorni za zločine na Kazanima bili su iz 10. brdske brigade Prvog korpusa Armije BiH (10. bbr 1 K ARBiH), kojom je komandovao Mušan Topalović zvani Caco. Caco je prijetio fizičkom likvidacijom svakom svom vojniku koji se

⁶⁹ Berberović 2008.

⁷⁰ Divjak, "Časno je bilo biti građanin Sarajeva", u: Berberović 2008, 162.

⁷¹ Divjak 2008, 162.

⁷² Ubiparić 2011, 173.

⁷³ Intervju obavljen sa X.Y. (Autorica je sakrila identitet), Sarajevo.

⁷⁴ "Istina o Cacim zločinima", Dossier: Kazani, *Dani* 10. novembar 1997.

bude usprotivio njegovoj naredbi.⁷⁵ Nad žrtvama sprovodio je svirepe torture, mučenja i likvidacije.⁷⁶

Protiv suočavanja sa samovoljom pojedinaca i zločinima koje su počinili takve osobe, donesena je odluka na osnovu koje je pokrenuta akcija pod nazivom "Trebević II".⁷⁷ Odluku su donijeli Predsjedništvo RBiH uz Naređenja od strane komandanta Štaba Vrhovne komande oružanih snaga i Ministarstva unutrašnjih poslova. Dana 26. oktobra 1993. započela je opsežna akcija hapšenja pripadnika 10. bbr 1. K ARBiH zajedno sa njenim komandantom. Tada je ubijeno devet pripadnika MUP-a i ARBiH u obračunu sa Cacinim pripadnicima. Naređeno je ukoliko dođe do otpora i suprotstavljanja prilikom privođenja Cace kao i Ramiza Delalića te drugih lica, budu upotrebljena sva raspoloživa sredstva, uključujući i naoružanje.⁷⁸ Prilikom pokušaja bjekstva u vatrenom obračunu ubijen je Caco dok se Delalić predao.

Usljed teških uslova opsade i rata krajem decembra 1994. godine provedeni su sudski procesi pred sarajevskim Okružnim vojnim sudom. Kazne su izrečene četrnaestorici pripadnika 10. bbr 1. K ARBiH. Nakon sudskog procesa koji je trajao osam mjeseci, na zatvorske kazne od 6 mjeseci do šest godina osuđeni su: Zijo Kubat, Refik Čolak, Esad Tucaković, Mevludin Selak, Omer Tendžo, Asif Alibašić, Senad Hasić, Samir Seferović, Sabahudin Žiga, Samir Ljubović, Esad Raonić, Senad Harači, Armin Hodžić, Sead Kadić.⁷⁹ Godine 1999. Kantonalni sud u Sarajevu osudio je Asifa Alibašića na četiri godine i tri mjeseca zatvora, a zatim i Suada Omanovića prvo na tri, zatim, godinu dana kasnije, u drugostepenom postupku na deset godina zatvora, dok je drugi pripadnik 10. brdske brigade, Sead Kadić, 2006. godine zbog nedostatka dokaza oslobođen.⁸⁰ Proces protiv još jednog pripadnika 10. brdske brigade, Samira Bejtija započeo je

⁷⁵ "Glavni krivac u grobu", *Oslobođenje*, 4. decembar 1994; Đuro Kozar, "Cacin krvavi trag", *Oslobođenje* 14. juli 1994.

⁷⁶ Detaljnije o zločinima na Kazanima vidjeti: Moll, 2015; O ovom zločinu detaljnije vidjeti i feljton: "Istina o Cacinim zločinima", Dossier: Kazani, *Dani* 10. novembar 1997.

⁷⁷ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, 25. 10. 1993, *Naredba*, potpisao Rasim Delić; O akciji Trebević vidjeti i: Hoare 2004, 97.

⁷⁸ ICTY, RBiH, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, *Naredba*, 25. 10. 1993.

⁷⁹ Detaljnije o tome u tekstovima: "Glavni krivac u grobu", *Oslobođenje* 4. decembar 1994; "Istina o Cacinim zločinima", *Dani* 10. novembar 1997; "Otkriveno spomen-obilježje Kazani, posvećeno za 17 građana Sarajeva ubijenih 1992. i 1993. godine", *Stav*, 15. 11. 2021; *Odluka o podizanju spomen obilježja Kazani*, Grad Sarajevo, Sarajevo, oktobar 2021; Nedim Hasić "Jedna od najmučnijih epizoda agresije: Ago Šteta, žrtva s Kazana", *Stav* 9. novembar 2022.

⁸⁰ Moll 2015, 18.

2002. godine, u kojem zločini nisu okvalificirani samo kao ubistva već kao ratni zločini. Bejtić je 2004. zbog ratnih zločina na Kazanima osuđen na 14,5 godina zatvora, da bi tu presudu poništio revizioni sud. U obnovljenom sudskom procesu, Bejtić je 2008. oslobođen optužbi. U procesu koji je uslijedio, Bejtić je 2011. ponovo oslobođen optužbi, na što je kantonalno Tužilaštvo ponovo uložilo žalbu.⁸¹ Godine 2023. Apelaciono vijeće Vrhovnog suda FBiH oslobodilo je optužbi Bejtića za zločine na Kazanima te potvrdio raniju odluku sarajevskog Kantonalnog suda iz novembra 2021. godine.⁸²

Godinama kasnije nakon niza inicijativa da se na lokalitetu Kazani podigne spomenik svirepo ubijenim žrtvama zločina, 15. novembra 2021. otkrivena je Spomen-ploča koja danas podsjeća na nevino ubijene građane Sarajeva.

Težak ratni zločin nad Srbima u Sarajevu učinjen je i ubistvom kompletne porodice Ristović. U Gornjim Velešićima 8. jula 1992. pripadnici rezervnog sastava policije Marindvor ubili su šest članova porodice Ristović – Danila, Bosiljku, Milu, Obrena, Peru, Radosava. Dječak Danilo imao je 14 godina. Nakon ovog užasnog zločina, Više javno tužilaštvo Sarajevo je 20. januara 1993. podnijelo zahtjev za sprovođenje istrage protiv Osmana Hodžića, Mirsada Hodžića, Mehe Ibiševića, Admira Adilovića i Ismeta Ćutuka. Postupci su okončani drugostepenim presudama pred Vrhovnim sudom RBiH.⁸³

Zločini počinjeni od strane pripadnika ARBiH u Sarajevu izazivali su strah, diskriminaciju i smrt civila srpske nacionalnosti ali nisu bili sistematski planirani zločini. Iako su brojni zločini bili brutalni, pravosudni sistem Bosne i Hercegovine je, u velikoj mjeri, procesuiranjem odgovornih osoba nastojao održati zakon i pravdu, kroz dugotrajne sudske procese i presude. Ovi događaji naglašavaju složenost položaja preživjelih Srba u Sarajevu: istovremeno su bili izloženi granatiranju VRS-a, diskriminaciji, nasilju i teškom zločinu unutar grada, dok je pravosudni sistem nastojao procesuirati počiniocima i dokumentovati zločine.

⁸¹ Ratni zločini – Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), 2016, 7.

⁸² "Samir Bejtić oslobođen optužbi za zločine na Kazanima" *Dnevni list* 18. 4. 2023; Samir Bejtić je tužio Federaciju Bosne i Hercegovine zbog neosnovanog pritvora u kojem je proveo skoro šest godina, "Samir Bejtić tužio Federaciju zbog neosnovanog pritvora" *Detektor*, 6. juni 2024.

⁸³ Detaljnije o tome u: Ćekić et al. 2010, 154; Đuro Kozar "Stradanje Srba u Sarajevu: Revizija istorije sa međunarodnim učešćem" 3. maj 2019.

Historiografska rekonstrukcija i analiza popisa stradalih Srba u Sarajevu

Vladine i nevladine institucije, kao i pojedinci unutar entiteta Republika Srpska, u različitim periodima objavljivali su popise ubijenih i nestalih građana srpske nacionalnosti u Sarajevu. Posebna učestalost objavljivanja ovakvih popisa zabilježena je u periodu neposredno prije zakazane usmene rasprave po tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), odnosno Srbije i Crne Gore, 2006. godine. U tom kontekstu, podaci su se sve češće plasirali putem javnih medija i posebnih publikacija. Iako su ti popisi često doprinosili političkim narativima, njihova naučna i forenzička pouzdanost u brojnim slučajevima ostala je upitna. Primjer takve prakse reflektuje se u različitim, međusobno nesaglasnim brojkama koje su iznosili pojedini autori i organizacije: Milivoj Ivanišević, direktor Instituta za stradanje Srba u 20. vijeku naveo je podatak od 7.428 stradalih Srba a kasnije i podatak od 8.524 stradalih Srba u Sarajevu, Centar za istraživanje zločina nad srpskim žrtvama objavio je brojku od 4.863, dok je Boračka organizacija Republike Srpske navela broj od 2.902. Bitno je naglasiti da nijedna od ovih objava nije pružila identitete žrtava niti je korištena odgovarajuća i relevantna dokumentacija kao izvor, što umanjuje naučnu pouzdanost tih podataka.⁸⁴

U ovom radu analizirani su dostupni popisi sa identitetima ubijenih Srba u Sarajevu i druge identifikacione podatke žrtava, što omogućava detaljnu provjeru izvora, usporedbu sa različitim podacima iz relevantnih izvora kako bi se utvrdila provjera pouzdanosti i razlika u evidencijama. U analizu su uključeni sljedeći popisi:

- Popis žrtava objavljen u knjizi "Sarajevski kazani smrti" autora Marka Mikerevića iz 2004. godine sa popisanih 894 žrtve;⁸⁵
- Popis nevladine organizacije "Istina" pod nazivom "Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva" sa 2.452 žrtve;⁸⁶
- Popisi MUP-a RS, objavljen pod naslovom "Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992. – 1995.)" sa 2.435 žrtava i "Preliminarni spisak Srba

⁸⁴ AIIZ, inv. br. 7-558, *Srpske žrtve u BiH 1992-1995*.

⁸⁵ Mikerević 2004, 110-287.

⁸⁶ NVO "Istina" – Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva.

nestalih u Sarajevu (1992. – 1995.)" sa 575 žrtava;⁸⁷ Popisi MUP-a RS sadrže popis identiteta, bez okolnosti i drugih detaljnijih podataka o izvršenom zločinu.

Pouzdani popisi žrtava počivaju na tri osnovne postavke: svaki podatak mora biti vezan za konkretnu osobu; podatak mora biti provjerljiv kroz relevantne izvore; način prikupljanja podataka mora biti jasno naveden. Bez ovih principa evidencije postaju nepouzdanе, podložne manipulacijama, politizaciji i instrumentalizaciji.

Navedeni popisi su, ime po ime, metodom komparativne analize i analizom sadržaja, upoređivani sa sljedećim relevantnim izvorima: Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): Izvještaji o smrti – Lista zatvorenih slučajeva – Podaci o traženju nestalih; Zahtjevi za informacije o nestalim u Bosni i Hercegovini MKCK; Dokumentacija ICTY koja obuhvata dokumentaciju u sudskim procesima za Sarajevo kao i druga područja (Predmeti Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić i dr.); Matični podaci za ukop umrlog na groblju ("Pokop", "Bakije", "Sveti Marko", "Sveti Josip"); Općinski popisi sa imenima i podacima o ubijenim, poginulim i nestalim osobama na području Sarajeva za općine Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža; Izvještaj i popis žrtava Federalnog MUP-a od 25.06.2004.; Izvještaji Komisije za traženje nestalih i zarobljenih lica, obrasci o identifikaciji tijela, Sarajevo i Banja Luka; Državna komisija za razmjenu ratnih zarobljenika i nestalih lica, Banja Luka, dokumenti, izvještaji i popisi; Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica Republike Srpske, Izvještaji i identifikacioni podaci.

Uporedna analiza je rađena za svaku pojedinu osobu iz popisa. Kompletna analiza sadrži obiman tekst i pojašnjenja za svaku osobu iz popisa te će u ovom radu biti prikazan samo dio rezultata a detaljnu analizu sa rezultatima autor planira objaviti u knjizi.

Popis u knjizi "Sarajevski kazani smrti" sadrži ukupno 894 evidentiranih lica sa opisima okolnosti smrti.⁸⁸ Za ova lica navedeno je da su prikupljena u Udruženju porodica nestalih lica Srpsko Sarajevo i da se radi o "nezapamćenom genocidu nad Srbima u Sarajevu koji su u ime Alaha počinili muslimanski zlo-

⁸⁷ MUP RS, Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995); MUP RS, Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995).

⁸⁸ Mikerević 2004, 110-287.

činci".⁸⁹

U ovom popisu evidentno je da se imena ponavljaju više puta, ponekad i dva, tri ili četiri puta, što je vještački povećavalo ukupan broj žrtava. Popis nije organizovan po abecednom ili azbučnom redu, kako bi se dodatno otežalo uočavanje i korekcija grešaka. Detaljna analiza identifikovala je 747 imena sa netačnostima po raznim osnovama. Te netačnosti obuhvataju, između ostalog: osobe koje su poginule ili nestale van teritorije Sarajeva, a upisane su kao ubijeni srpski civili u Sarajevu; osobe koje su umrle prirodnom smrću, uključujući i one koje su preminule nakon rata; žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijeni civili; pripadnike Hrvatskog vijeća obrane (HVO) koji su poginuli na drugim ratištima; vojnike koji su poginuli u sukobima sa HVO-om ili od strane HVO-a u drugim lokalitetima, a upisani su kao ubijeni civili u Sarajevu; pripadnike različitih vojnih jedinica koji su pogrešno klasifikovani kao ubijeni srpski civili. Ove nepravilnosti ukazuju na ozbiljne metodološke popise i ističu potrebu za kritičkim pristupom prilikom korištenja ovog izvora u naučnim istraživanjima. Ovi rezultati pokazuju nužnost sistematske analize zasnovane na provjerljivim, višestruko potvrđenim izvorima.

Na popisu nalazi se ime Ana (Mijata) Barać pod brojem 59 i navodi se: "Ana (Mijata) Banjac rođena je 1924. godine. Odvedena je iz svog stana na Čengić Vili u junu 1992. godine u poslijepodnevnom časovima. U nepoznatom pravcu odvela su je dvojica mladića."⁹⁰ Međutim, prema relevantnim podacima Ana Barać rođena jeste 1924, ali je 1998. godine umrla prirodnom smrću u Sarajevu i sahranjena u Sarajevu.⁹¹

Mikerević popisuje i 21 osobu kao ubijene srpske civile u Sarajevu, a prema relevantnim podacima radi se o osobama koje su žive.⁹² Nakon rata neki od njih ostali su živjeti u Sarajevu, dok su neki odselili u druga mjesta Bosne i Hercegovine i inostranstva.⁹³ Za ove osobe postoje adrese i kontakt telefoni. Zbog

⁸⁹ Mikerević 2004, 109.

⁹⁰ Mikerević 2004, 117.

⁹¹ Pokop Sarajevo, br. 349, Sarajevo, 5.9.1998, *Matični podaci za ukop umrlog na groblju Vlakovu*. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta umrle kao i detaljne podatke o umrloj osobi. Kod Mikerevića prezime je pogrešno napisano u Banjac.

⁹² Neke od osoba za koje je ustanovljeno da su žive su pod brojevima: 83, 92, 108, 120, 121, 175, 447, 488, 558, 604, 609, 673, 689, 695, 704, i dr. Mikerević 2004, 110-287.

⁹³ Međunarodni komitet Crvenog križa (MKCK), Dosije pod oznakom BAZ-104483/01; MKCK, BAZ-108664/01; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAS-000364-01; MKCK, BAZ-111042-01; MKCK, BAZ-109217/02; MKCK, BAZ-108438-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25.06.2004.

zaštite podataka nećemo dati detaljne podatke o ovim osobama a podaci o njima mogu se dobiti u Federalnom MUP-u.

U tabeli ispod navešćemo nekoliko primjera od 747 pogrešnih interpretiranja iz popisa Mikerevića čiji nestanci ili smrti se ne mogu dovesti u vezu sa zločinima u Sarajevu:

PREZIME (ime oca) IME:	Datum i mjesto rođenja:	Izvor: Marko Mikerević: "Sarajevski kazani smrti"		Izvori:	
		R.B.	Podaci:	Broj:	Podaci:
2.	3.	4.	5.	6.	7.
AĆAMOVIĆ (Petar) JOVAN	1906. Marinkovci- B.Grahovo	390	Odveden juna 1992. iz svog stana u ul. Vase Miskina. Odveli ga pripadnici ARBiH u pravcu Principovog mosta.	BAZ-110351/01 ⁹⁴	Nestao u Marinkovcima 27.7.1995. U to vrijeme HVO sprovodio vojnu akciju.
BABIĆ (Milan) RADE	21.01.1963. Banja Luka	350	Odveden 10.5.1992. iz svog stana na Otoci. Držan u zatvoru u "Hepokovom" magacinu.	BAZ-917476/01 ⁹⁵	Vojnik VRS-a iz Banja Luke. Nestao tokom borbi na Vozućkom ratištu 10.9.1995. Bio ranjen i ostao na mjestu ranjavanja.

⁹⁴ MKCK, BAZ – 110351/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Aćamović Jovana.

⁹⁵ MKCK, BAZ – 917476/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Radeta.

BABIĆ (Stevan) PERO	27.10.1941. Lički Tiskovac	591	Petar; Odveden iz svog stana u ul. Gavrila Principa 9.4.1992. prema "Bosnalijeku", mučen a potom zadavljen žicom.	HRZ-090116/01 ⁹⁶	Pripadnik VRS-a. Nestao 4.8.1995. tokom vojne akcije na Abdića brdu pored Željave, bihačko ratište.
BAJIĆ (Marko) NOVICA	18.02.1955. Drvar	549	Odveden 19.6.1992. iz svog stana u Hrasnom od strane pripadnika Zelenih beretki na kopanje rovova i tranšea.	BAZ-917387/01 ⁹⁷	Pripadnik 2. krajskog korpusa VRS. Nestao 14.9.1995. u toku vojne akcije u Oštrelju (Drvar).
BOJIĆ (Dragan) RADO-SLAV	1.10.1959. Krivaja-Prijedor	648	Odveden 14. 6.1992. iz svog stana u ul. Džemala Bijedića prema depou preduzeća Gras.	BAZ-965881/01 ⁹⁸	Vojnik 43. mot. brig. VRS-a. Zadnji put viđen 14.9.1995. oko Kulen Vakufa u vojnoj akciji. R. u Koprivni 1.3.1996, Ident. 28.1.2003. u Banja Luci, urađen DNK.
BUKVIĆ (Mitar) DANILO	04.01.1950. Jasena-Nevesinje	55	Odveden 14.6.1992. iz stana na Čengić vili Kvadrant i ubijen iza D. zdravlja "Omer Maslić". Tijelo mu posuli kiselinom da unište dokaze.	BAZ-102137/01 ⁹⁹	Srpske snage se povlačile 14/15.06.1992. U regiji Bune snage HVO-a ga dočekale u zasjedi.
IVANOVIĆ (Kosta) GOJKO	1922. Poloj-Bos.Brod	398	Odveden iz svoje kuće u Hrasnici 15.3.1992. Svjedoci tvrde da je ubijen u kući koja je potom zapaljena.	BAS-000810/01 ¹⁰⁰	Živio u mjestu Poloj. Odveden sa svojim sinom u zatvor "Liješće" 15.3.1992. od strane VRS-a.

⁹⁶ MKCK, HRZ – 090116/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Peru.

⁹⁷ MKCK, BAZ – 917387/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bajić Novicu.

⁹⁸ MKCK, BAZ – 965881/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bojić Radoslava.

⁹⁹ MKCK, BAZ – 102137/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Bukvić Danila.

¹⁰⁰ MKCK, BAS – 000810/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Ivanović Gojka.

AREŽINA (Stole) STEVAN	1912. Bočac-B.Luka	545	Odveden iz svoje kuće u Podhrastovima. Ubijen u krugu bolnice Podhrastovi. Kuća mu opljačkana i useljena.	BAZ-109366/01 ¹⁰¹	Živio u selu Bočac. Dana 10.10.1995. zbog vojne akcije HVO-a, narod napušta selo, on ostaje i tu mu se gubi trag.
JAKŠIĆ (Milan) SLOBODAN	18.07.1973. Kraljevo	265	Odveden 2.5.1992. iz svog stana na Otoci prema Tvornici žice. Dalje mu se gubi trag.	YUB-101129/01 ¹⁰²	Vojnik na služenju roka u JNA. Uhapšen 2.5.1992. u mjestu Kolibe (Bos. Brod) od strane HV. Poslije zatvora u Orašju gdje je bio do 15.12.1993. gubi mu se trag.

Dio primjera iz popisa u kojima se ista imena ponavljaju više puta kako bi se povećao broj:¹⁰³

Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branislav	Ivetić (Slavko) Milenko	Jovičić (Jovo) Zoran
Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branislav	Ivetić (Slavko) Milenko	Jovičić (Jovo) Zoran
Gašić (Antonije) Petar	Ivanović (Jovo) Branislav	Ivetić (Stanko)Milenko	Jovičić Zoran
	Ivanović (Jovo) Branko		
Kovačević (Milovan) Rade	Mastilović (Milan) Radojka	Saratlić Mila	Jagodić (Uroš) Teodor
Kovačević (Milovan) Rade	Mastilović (Milan) Radojka	Saratlija Mila (Riste)	Jagodić (Uroš) Teodor
Kovačević Rade	Mastilović Radojka	Saratlija Mila (Riste)	Jagodić (Uroš) Teodor
		Saratlić Mara	
		Saratlija Marica (Riste)	
		Šaratlija Marica (Riste)	

¹⁰¹ MKCK, BAZ – 109366/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Arežinu Stevana.

¹⁰² MKCK, YUB – 101129/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Jakšić Slobodana.

¹⁰³ Mikerević 2004, 110-287.

Nakon isključenja netačnih i pogrešno klasifikovanih podataka iz Mikerevićevog popisa, analiza pokazuje da postoji indikativna evidencija za 117 osoba koje su civili srpske nacionalnosti i koje su ubijene u dijelu Sarajeva pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH).

Pored toga, u popisu se nalazi 30 osoba za koje postoje relevantni izvori potvrde da su srpski civili ubijeni u Sarajevu, ali ne postoji pouzdana informacija o tačnom načinu njihove smrti, odnosno nije moguće precizirati da li su ubijeni uslijed granatiranja, snajperskog djelovanja ili direktnog djelovanja počinitelaca unutar kontrolisanog područja ARBiH. Na primjerima dva slučaja može se ilustrirati metodološki problem u preciznom definisanju ovog broja. Prema podacima MKCK, Anđa Kršikapa, državljanka BiH srpske nacionalnosti iz naselja Kasindol u Sarajevu, nestala je u novembru 1992. godine. Prema svjedočenjima, bila je na putu ka Palama, ali tamo nikada nije stigla. U evidenciji Crvenog križa navodi se da je "navodno prešla liniju fronta između Armije BiH i Vojske RS. Od tada nema vijesti o traženoj osobi."¹⁰⁴ Drugi primjer odnosi se na Jovu Golubovića iz mjesta Bulozu kod Pala, koji je 17. oktobra 1992. krenuo u Ilijaš u posjetu rodbini. Prema izjavama svjedoka, posljednji put je viđen u Vogošći. Od tada nema vijesti o traženoj osobi.¹⁰⁵

Za ove, kao i brojne druge slučajeve sličnih okolnosti, nije moguće sa sigurnošću utvrditi način smrti bez oslanjanja na pretpostavke, što bi bilo metodološki neispravno. Takve okolnosti dodatno otežavaju konačno i precizno utvrđivanje broja ubijenih srpskih civila u Sarajevu.

U popisu Mikerevića nedostaju imena dokumentovanih žrtava, primjera radi onih koji su ubijeni na Kazanima (izuzev sedam njih), a nema ni ubijenih članova porodice Ristović i drugih ubijenih. Tako nisu popisani: Milena Drašković, Ergin Nikolić, Dušan Jovanović, Zoran Vučurović, Novka Lemez, Branislav Radosavljević, Stojan Žuža, Kosta Vrančić, Slobodan Minić, šestočlana porodica Ristović a koji su ubijeni u Sarajevu od strane pripadnika ARBiH.

Drugi analizirani popis je popis NVO "Istina". U popisu se nalaze 2.452 imena uz znatne varijacije u obimu dostupnih informacija. Dok se za pojedine osobe navode relativno detaljni opisi, uključujući podatke o mjestu, okolnostima i načinu stradanja, za druge se bilježi samo ime ili se čak pojavljuju potpuno neidentifikovane osobe označene inicijalima *N. N.*, što ukazuje na heterogenu

¹⁰⁴ MKCK, BAZ – 107739/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Anđu Kršikapu.

¹⁰⁵ MKCK, BAZ – 108441/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Jovu Golubovića.

strukturu i neujednačenost izvora iz kojih je popis sastavljan. Sveobuhvatna analiza ovog popisa otkrila je značajan broj netačnih, nedosljednih i nepouzdatih podataka, što ukazuje na ozbiljna metodološka ograničenja i upitnu vjerodostojnost evidencije u cjelini. Za najmanje 2.200 osoba, odnosno oko 90% ukupno evidentiranih, identifikovane su različite vrste nepravilnosti koje se mogu svrstati u više analitičkih kategorija: Osobe koje nisu stradale na području Sarajeva, već na drugim lokacijama u Bosni i Hercegovini, čime dolazi do pogrešnog geografskog atribuiranja stradanja; Žrtve stradale od strane HVO-a na drugim ratištima, ali su u popisu navedene kao ubijeni srpski civili u Sarajevu; Osobe koje su umrle prirodnom smrću, što ukazuje na nepostojanje osnovne provjere uzroka smrti; Žive osobe pogrešno evidentirane kao ubijene – u popisu je identifikovano 22 takva slučaja, što predstavlja jedan od najozbiljnijih indikatora nepouzdanosti evidencije; Civili koji su ubijeni u granatiranju ili snajperskom djelovanju VRS-a, ali su neispravno upisani kao žrtve ARBiH; Osobe druge etničke pripadnosti navedene kao srpski civili, što pokazuje da kriteriji etničke identifikacije nisu bili jasno definisani niti dosljedno primijenjeni; Višestruko ponavljanje istih imena, što ukazuje na uvećanje broja žrtava; Pripadnici ARBiH koji su poginuli u borbama, ali su klasifikovani kao srpski civili; 581 vojnik poginuo na različitim ratištima u Bosni i Hercegovini, evidentiran kao "ubijeni srpski civili u Sarajevu", što drastično narušava vjerodostojnost popisa i ukazuje na sistemske pogreške u klasifikaciji žrtava; Osobe označeni kao N. N. (nepoznate), bez ikakvih identifikacionih podataka koji bi omogućili provjeru njihove stvarne egzistencije; Osobe čiji identiteti nisu pronađeni u bilo kojem relevantnom i provjerljivom izvoru, uključujući matične registre, Crveni križ, općinske evidencije, dokumente o ukopu ili sudsku dokumentaciju;

Ovi podaci ukazuju na ozbiljna metodološka ograničenja popisa i naglašavaju potrebu za kritičkim pristupom i dodatnom provjerom izvora prilikom korištenja ovakvih evidencija u naučnim istraživanjima o stradanju civila.

Na popisu NVO "Istina" nalazi se ime Lenke Čalić pod brojem 249. U opisu piše da je rođena 1923. godine i "nestala u Sarajevu u junu 1992".¹⁰⁶ Prema relevantnim podacima Lenka Čalić, rođena 1923, umrla je prirodnom smrću 12. juna 1997. i ukopana je u Sarajevu na groblju Bare.¹⁰⁷

¹⁰⁶ NVO "Istina", br. 249, 2.

¹⁰⁷ Pokop Sarajevo, br. 199, Sarajevo, 13.6.1997, *Matični podaci za ukop umrllog na groblju Bare*. Autorica posjeduje i fotografiju grobnog mjesta preminule.

Dušanka Latinović je u popisu NVO "Istina" zavedena pod brojem 1135 te je navedeno da je rođena 1933. godine i "odvedena je u maju 1995. iz svog stana u ulici Socijalističke revolucije 16". Prema relevantnoj dokumentaciji Dušanka je umrla 22. maja 1999. prirodnom smrću. Dana 8. jula 2003. ekshumirana je sa groblja Sveti Marko i prenesena u Vogošću.¹⁰⁸

Jovo Vasković zaveden je u popisu NVO "Istina" pod brojem 2302 u kojem se navodi da je sin Milinka, rođen 1960. i "nestao 7.7.1992. u Moćevićima, tijelo nije pronađeno". Prema relevantnim izvorima Jovo je umro prirodnom smrću 18. februara 2000. godine.¹⁰⁹

Jovo Bjelica zaveden je u NVO "Istina" pod brojem 113. Prema relevantnim podacima Jovo je rođen je 1920. i sahranjen na Barama 23. januara 1992. godine.¹¹⁰

Nebojša Bačanović zaveden je pod brojem 47 u popisu NVO "Istina" i navedeno je da se radi o nestaloj osobi. Prema relevantnim podacima Nebojša je rođen 1953. i umro je 13. septembra 1995. u Jajcu a tijelo je prenešeno 15. aprila 1998. na Bare, grobno mjesto A11-6-22.¹¹¹ Ova imena nalaze se i na drugim popisima.

Navešćemo dio primjera netačnih podataka po više osnova:

PREZIME (ime oca) IME:	Datum i mjesto rođenja:	Redni broj iz popisa NVO "Istina" i navedene okolnosti smrti:	Popunjeni Zahtjevi za informacije o nestalim u BiH Međunarod- nog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Com- mittee of the red Cross Međunarodni komitet Crvenog kri- ža/krsta (MKCK): <i>Izvjestaji o smrti;</i> <i>Lista zatvorenih slučajeva; Podaci</i> <i>o traženju nestalih</i> (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine.) i dr.	
ANTELJ (Risto) DUŠAN	1948.	21	Odveden 15.6.1992. iz svog stana u ul. V. Karadžića, Sara- jevo; dva policajca pod izgovorom da ide na razmje- nu odveli ga na gubilište.	BAZ- 103166/01 ¹¹² Pripadnik VRS-a, nestao za vrijeme povlačenja iz Sjevernog logora i Konaka u Mo- staru, 15.6.1992.

¹⁰⁸ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Dušanke Latinović.

¹⁰⁹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Vaskovića.

¹¹⁰ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Jove Bjelice.

¹¹¹ AIIZ, inv. br. 2-7042, Podaci o smrti Nebojše Bačanovića.

¹¹² MKCK, BAZ – 103166/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Antelj Dušana.

BABIĆ (Manojlo Stoisavljević) JOVANKA	1906. Kovačevci- Glamoč	54	Odvedena juna 1992. iz svog stana u ul. Vojvode Putnika u nepoznatom pravcu.	BAZ-106303/01 ¹¹³	Živjela u selu Đuličan (Glamoč). U julu 1995. za vrijeme ulaska HVO-a u Glamoč ostala u kući. Tu joj se gubi trag.
BABIĆ (Ostoja) ŽARKO	10.12.1965. G.Ratkovo-Ključ	52	Odveden 4.7.1992. iz svog stana u ul. Odošašina prema Bembaši. Ubili ga u kafani Bazeni i bačen u Miljacku.	BAZ-101683/01 ¹¹⁴	Pripadnik VBS, jedinice "Kupres". Za vrijeme oružanog sukoba sa HVO na području Jazvenik-Raduša (Kupres) nestao 4.7.1992.
BALABAN (Dušan) RADOSLAV	10.08.1956. Omarska-Prijedor	72	Odveden 15.6.1992. iz svog stana u ul. Save Kovačevića. Ubijen metkom u potiljak u parku (kod Gradske skupštine) i bačen u Koševski potok.	BAS-001631/01 ¹¹⁵	Živio u Petrinji, Hrvatska. Kad je počela akcija "Oluja", izbjegao u Bosnu, zadnji put viđen avgusta 1995. u selu Lamovita (Prijedor).
ŠTRBAC (Mihajlo) MILAN	1928. Grahovo	2131	Nestao u Sarajevu 1992.	BAZ-108865 ¹¹⁶ KZTN u Sarajevu ¹¹⁷	Umro 2003. prirodnom smrću. Sahranjen na Vlakovu.

¹¹³ MKCK, BAZ -106303/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Jovanku.

¹¹⁴ MKCK, BAZ -101683/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Babić Žarka.

¹¹⁵ MKCK, BAZ - 001631/01, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Balaban Radoslava.

¹¹⁶ MKCK, BAZ -108865, Zahtjev/Zahtev za informaciju o nestalom u BiH, Dosije za Štrbac Milana.

¹¹⁷ Državna komisija za traženje nestalih osoba, br. 06/5-151/98, Sarajevo, 26.2.1998, Podaci o traženim licima.

U popisu su od brojeva 1503-1520 navedeni paušalni podaci bez identiteta, s oznakom N. N. što je teško pouzdano komparirati i utvrditi:¹¹⁸

NN	Prema svjedočenja poslije neuspjelog napada na Vojkoviće u proljeće 1993. u Hrasnici ubijeno 60 Srba i negdje uklonjeno.
NN	Prema svjedočenju grobara Ratka Mirkovića, 50 Srba ubijeni u bolnici Koševo i prebačeno preko žice u groblje Lav.

Popisi MUP-a RS su također analizirani te je komparacijom sa relevantnim izvorima utvrđeno preko 815 grešaka po raznim osnovama kao i veliki broj identiteta kojih nema u izvorima, što je stvorilo poteškoće za provjeru. Na tim popisima ustanovljene su različite pogreške koje se odnose na: dupliranja identiteta, nepreciznosti u datumu i mjestu smrti, pogrešne klasifikacije civila i vojnika, uključivanje osoba stradalih izvan Sarajeva, žive osobe i dr. pa su između ostalog, na ovim popisima, pod rednim brojevima 3, 231, 232, 261, 262, 291, 323, 372, 338, 473 žive osobe koje su pogrešno evidentirane kao ubijene i nestale osobe,¹¹⁹ kao i mnoge druge netačnosti.

Na temelju urađene analize ovih popisa, primjetno je da se u izradi navedenih popisa pristupilo bez ozbiljnog metodološkog pristupa, pri čemu su počinjene brojne greške i netačnosti. U popisima koji su bili predmet analize izbjegnuto je javno iznošenje podataka da je značajan broj popisanih žrtve zločina od granatiranja, snajperskog djelovanja od strane VRS-a. Ukupni rezultati analize navedenih popisa ("Sarajevski kazani smrti", NVO "Istina"; MUP-a RS) ukazuju na nekoliko važnih fenomena: pokušaje političkog instrumentalizovanja podataka o žrtvama, što je proizvelo publikacije koje nisu imale za cilj naučnu tačnost, već političku propagandu. Zatim, prisutan je nedostatak standardizovane metodologije jer nijedan od analiziranih popisa nije zasnovan na metodološkom aparatu kakvi se primjenjuju u istraživanju ratnih zločina. Primjetna je nedostajuća sistematika u prikupljanju podataka, provjera podataka u relevantnim izvorima, dokumentaciona transparentnost, stručna ekspertiza.

Takve neprecizne evidencije imaju više negativnih posljedica: otežavaju istraživanje ratnih zločina, stvaraju pogrešnu sliku o razmjerama zločina, izazivaju

¹¹⁸ NVO "Istina", podaci 1503-1520, 11.

¹¹⁹ MKCK, Dosije pod oznakom BAZ-108310-01; Izvještaj FMUP Sarajevo od 25.06.2004; MKCK, BAZ-108644/02; MKCK, BAZ-108644/01; MKCK, BAZ-109001-01; MKCK, BAZ-109001-02; MKCK, BAZ-109215-03, MKCK, BAZ-108616/01, MKCK, BAZ-106743/01, MKCK, BAZ-110663-01, BAZ-103461, i dr.

nepovjerenje među zajednicama, diskredituju isprave i legitimne slučajeve stradanja. Samo standardizovano dokumentovanje žrtava sa naučno utemeljenim pristupom može omogućiti objektivne rezultate.

Na osnovu provedene analize popisa, pored 117 civila srpske nacionalnosti iz popisa u knjizi "Sarajevski kazani smrti" za koje postoji indicija da su ubijeni u Sarajevu u dijelu grada pod kontrolom ARBiH, iz drugih popisa identifikovano je dodatnih 71 osoba za koju također postoji indicija da su civili srpske nacionalnosti ubijeni u istom dijelu grada. Ukupno ova evidencija ukazuje na 188 civila srpske nacionalnosti za koje postoje indicije o žrtvama direktnih zločina, pri čemu je najveći broj njih povezan sa djelovanjem pripadnika ARBiH. S obzirom na nedostatak pouzdanih podataka o okolnostima smrti za određeni broj osoba, potrebna su dodatna istraživanja i verifikacija izvora kako bi se precizno utvrdile okolnosti i uzroci smrti. Detaljan popis s identitetima žrtava i rezultatima analize bit će u narednom periodu objavljen u zasebnoj publikaciji.

Analiza izvještaja o stradanju srpskog stanovništva u Sarajevu

U ovom dijelu analiziran je posljednji objavljeni izvještaj o stradanju srpskog stanovništva pod nazivom *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine* objavljen 13. aprila 2021. godine.¹²⁰ Na inicijativu Narodne skupštine Republike Srpske i tadašnjeg predsjednika RS-a Milorada Dodika, Vlada RS-a je angažovala i finansirala komisiju da sačini izvještaj o Sarajevu i Srebrenici. U komisiju su određeni slijedeći članovi: Rafael Izraeli, kao predsjednik, te Volter Manošek, Lavrens Armand Frenč, Darko Tanasković, Đuzepe Zakarija, Viktor Bezručenko i Patrik Bario. Na najavu o formiranju komisije u otvorenom pismu je reagirao 31 međunarodni stručnjak za sukobe u bivšoj Jugoslaviji u kojem su, između ostaloga, rekli da formiranje ove komisije za izradu izvještaja "više liči na revizionizam nego na istinski napor za utvrđivanje istine".¹²¹ U pismu su naveli da je komisija sastavljena od "ljudi sa strane, pojedinaca koji ne predstavljaju konsenzusne stavove akademskih ili pravnih zajednica, izabranih da proizvedu narative koji će unaprediti revizionističku politiku sadašnje vlade RS", kao i to

¹²⁰ Prikaz ovog Izvještaja autorica je 25. juna 2021. objavila na: <https://historiografija.ba/clanci-i-polemike/izvjestaj-ne-ide-u-prilog-rasvjetljavanju-dogadjaja-i-sudbine-srba-u-sarajevu>.

¹²¹ "Akademici: Formiranje komisije bosanskih Srba je „nastojanje da se revidira istina“, *Balkan Insight* 21. 2. 2019.

da je ovo dio "strategije da se istinite nepravde pretvore u materijal za njihovo trivijalizovanje".¹²²

Prema riječima predsjednika komisije Zaključnog izvještaja o Sarajevu – Izraelija, svaki od šest članova komisije napisao je po jedan dio Izvještaja. Izvještaj je strukturiran kroz sedam poglavlja, s tim da se sedmo poglavlje odnosi na generalne zaključke i priloge. Poglavlja najvećim dijelom obrađuju historijski kontekst Bosne i Hercegovine, ulogu radikalnog islama, medija, te fizičke i psihološke aspekte stradanja stanovništva. Tek Peto poglavlje se odnosi na stradanje Srba u Sarajevu. Glavni izvori korišteni pri sastavljanju Izvještaja obuhvataju izjave prikupljene na sastancima komisije, dokumentaciju Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica u Banjoj Luci, odabrane medijske izvještaje i intervjuje, uz korištenje dijela literature koja nije uvijek relevantna. Primjetno je da u Izvještaju nisu korišteni pravosnažni sudski dokumenti, uključujući presude Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), te domaćih i regionalnih sudova kao i desetine hiljada dostupnih relevantnih i vjerodostojnih dokumenata koji su prošli sve sudske valorizacije, a koji su korišteni kao dokazni materijali u suđenjima, kao i mnogi drugi relevantni izvori i literatura. Naprimjer, u predmetima pred ICTY-em, poput slučajeva Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, korišteno je više od 40.000 dokaza, od kojih je oko 10.000 vezano za Sarajevo. Ovakva relevantna dokumentacija nije iskorištena u Izvještaju, što ukazuje na nedostatak metodološkog aparata nužnog za znanstveno utemeljeno istraživanje. Izvještaj nema potrebnog metodološki aparat istraživanja što je u takvim radovima nužno i znanstveno opravdano.

U dijelu Izvještaja koji se odnosi na stradanje Srba u Sarajevu, primarni i relevantni izvori su u vrlo ograničenoj mjeri korišteni. Izvještaj, koji obuhvata 1.250 stranica, ovom segmentu posvećuje tek nekoliko stranica, na kojima je opisana smrt 93 osobe srpske nacionalnosti. Komisija je zaključke o ukupnom broju ubijenih temeljila na ranije upitnim izjavama i popisima, iznoseći brojku od 3.000 ubijenih i 1.700 ranjenih Srba. Navedeno je da većina ovih smrti i ranjavanja nije povezana sa ratnim dejstvima već sa zločinačkim djelom, bez objašnjenja zašto onda podatke o tolikom broju ubijenih nije potvrdio nijedan

¹²² "Novoformirane komisije predstavljaju kulminaciju više od jedne decenije poricanja genocida i istorijskog revizionizma od strane vlade (SNSD-a) u RS-u, period koji se poklopio sa dramatičnim opadanjem sveukupne demokratske legitimnosti i transparentnosti Vlade u Banjoj Luci. "Akademici: Formiranje komisije bosanskih Srba je „nastojanje da se revidira istina“, *Balkan Insight* 21. 2. 2019.

sud. Autori Izvještaja se u iznošenju konačnog broja ne oslanjaju na relevantne izvore i dokumentaciju već na izjavu bivšeg policajca Sime Tuševljaka koji je rekao da je u Sarajevu tokom rata ubijeno više od 3.000 srpskih civila. Prema Tuševljakovoj izjavi, od snajpera na Grbavici tokom 1992. i 1993. godine ubijeno je 700 srpskih civila dok je ukupan broj ubijenih na Grbavici, uključujući i vojnike VRS-a – 1600.¹²³ U Izvještaju je bez ikakvih provjera, komparacija sa relevantnim izvorima naveden podatak Milivoja Ivaniševića, direktora Instituta za istraživanje stradanja Srba u 20. veku od 8.504 ubijenih i nestalih srpskih civila u Sarajevu.¹²⁴ Navođenje podataka nije poduprto dodatnom verifikacijom niti komparacijom s drugim izvorima, što umanjuje pouzdanost tih podataka.

U Izvještaju se navode i pogrešni podaci o stradanjima u Dobrovoljačkoj ulici 2. i 3. maja 1992, gdje su navedene 32 ubijene osobe, dok je prema potvrdi komandanta 2. Vojne oblasti, Milutina Kukanjca, stvarni broj šest.¹²⁵

Podaci o "211 zatvora i zatvorskih kampova ARBiH u Sarajevu" također su nestručno predstavljeni, s navodom da su namijenjeni za Srbe, bez navođenja identiteta žrtava navedeni su podaci od 98 ubijenih u zatvoru Dobrinja, 64 nestalih srpskih logoraša u zatvoru "Viktor Bubanj". U opisu zatočeničkih mjesta uključena su mjesta koja nisu pripadala Sarajevu, poput Čelebića u Konjicu.

Autori Izvještaja pokušavaju minimizirati postojanje logora, poput Manjače, Trnopolja i Omarske, koje su međunarodni i domaći sudovi potvrdili kao mjesta sistematskog zlostavljanja i ubijanja. Prikazana je fotografija logoraša iz Trnopolja Fikreta Alića uz opis da je ova fotografija "reprezentativan slučaj medijskog izvrtanja činjenica i zloupotrebe fotografija". Pojasnili su fotografiju opisom da je na slici "bolestan čovjek" i da je "bodljikava žica vještački stavljena u prvi plan da sakrije sasvim nevinu mrežastu ogradu za ovce koja se nalazila ispod nje".¹²⁶ Trnopolje su opisali kao sabirni centar za izbjeglice koje traže utočište i da su otud mogli ići gdje su željeli, a bodljikava žica uopće nije bila postavljena oko bosanskih muslimana, nego oko kamermana i reporterke.¹²⁷ Iz svega autori izvještaja izveli su zaključak da logori smrti nisu postojali na teritoriji koju je kontrolisala VRS.

¹²³ *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka, 2021, 720.

¹²⁴ Navodi se 7.524 ubijenih i 856 nestalih. *Zaključni izvještaj*, 720.

¹²⁵ "Kukanjac: U Dobrovoljačkoj je ubijeno šest ljudi", www.radiosarajevo.ba, 9. mart 2011.

¹²⁶ *Zaključni izvještaj*, 474.

¹²⁷ *Zaključni izvještaj*, 475.

Autori Izvještaja u ovim proizvoljnim zaključcima ne vode se niti sudskim presudama kao ni utvrđenim i dokazanim činjenicama. Pravosnažne sudske presude pokazuju da je Trnopolje jedan od logora smrti kroz koji je prošlo oko 30.000 logoraša, koji su mučeni, premlaćivani, uz slučajeve silovanja, te blizu 100 logoraša ubijeno. Za ovaj logor teretilo se više zločinaca, a zločini u Trnopolju su navedeni i u optužnici protiv predsjednika Savezne Republike Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) Slobodana Miloševića. Još zloglasniji logori smrti bili su Manjača i Omarska. Pored Manjače pronađena je jedna od masovnih grobnica u kojoj se nalazilo 540 ubijenih logoraša. Za ove logore izrečene su višegodišnje zatvorske kazne pred ICTY-e, kao i pred nacionalnim sudovima: Milomiru Stakiću (40 godina),¹²⁸ Radoslavu Brđaninu (32 godine),¹²⁹ Nikoli Kovačeviću (12 godina),¹³⁰ Miroslavu Kvočki i drugima (ukupno 63 godine),¹³¹ i drugima.

Autori Izvještaja nisu iznijeli konkretne podatke, imena i prezimena žrtava kao i načine njihovog stradanja. U izradi Izvještaja počinjene su brojne greške i netačnosti. Iz svega proizlazi da Izvještaj ne zadovoljava kriterije objektivnog i naučno utemeljenog istraživanja: pristup je selektivan i pristrasan, korišteni izvori nisu adekvatno provjereni niti upoređeni s relevantnom dokumentacijom, a metodologija nije jasno definisana. Takav pristup umanjuje vrijednost Izvještaja kao vjerodostojnog dokumenta za rasvjetljavanje događaja i sudbine srpskog stanovništva u Sarajevu. Na osnovu svega, Izvještaj se može ocijeniti više kao očigledan politički motivisan dokument nego naučno utemeljeno istraživanje.

Zaključak

Analiza odlaska i ostanka srpskog stanovništva u Sarajevu prije i tokom ratnog perioda pokazala je složenost okolnosti u kojima su se građani nalazili. Iako je veliki broj srpskog stanovništva grad napustio uslijed kontinuiranog granatiranja, snajperskog djelovanja jedinica VRS-a, teških životnih uslova i opravdanog straha za vlastitu sigurnost, na njihove odluke značajno su uticali i politički pritisci. Pozivi rukovodstva SDS-a i Radovana Karadžića te Srpske pravoslavne crkve da napuste Sarajevo bili su usmjereni ka homogenizaciji stanovništva i udaljavanju

¹²⁸ ICTY, Predmet br. IT-97-24, Tužilac v. Milomir Stakić, <https://www.icty.org/en/case/stakic>.

¹²⁹ ICTY, Predmet br. IT-99-36, Tužilac v. Radoslav Brđanin, <https://www.icty.org/bcs/case/brdanin>.

¹³⁰ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet br X-KRŽ-05/40 protiv Nikole Kovačevića, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/4>.

¹³¹ ICTY, Predmet br. IT-98-30/1, Tužilac v. Miroslav Kvočka i drugi, <https://www.icty.org/en/case/kvocka>.

Srba iz Sarajeva. Uprkos različitim pritiscima, značajan broj je odlučio ostati i živjeti u Sarajevu. Ovi građani, često pogrdno nazivani "Alijini Srbi" među pristalicama Karadžićeve politike, svjedočili su da je pripadnost gradu, državi ili jednostavno nemogućnost odlaska bila jača od straha i političke propagande. Njihov ostanak predstavlja važan dokaz da su mnoge Sarajlije, bez obzira na etničku pripadnost, dijelili zajedničku sudbinu i želju da opstanu u svom gradu.

Razvoj organizovanog političkog i društvenog djelovanja Srba u Sarajevu pod opsadom predstavlja važan pokazatelj da je tokom rata postojao snažan unutrašnji otpor politikama etničkog razdvajanja i teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine. Formiranje Srpskog konsultacionog vijeća 8. aprila 1993. godine, a potom i Srpskog građanskog vijeća, omogućilo je okupljanje uglednih pojedinaца iz reda srpske populacije koji su se jasno distancirali od politike SDS-a i Radovana Karadžića. Ove organizacije zastupale su principe demokratije, ravnopravnosti i građanskog zajedništva, te pružile alternativu ratnohuškačkoj retorici i nacionalističkim projektima. Djelovanje SKV-a i kasnije SGV-a imalo je višestruki i historijski značaj. Ove organizacije predstavljale su glas građana srpske nacionalnosti koji su željeli ostati lojalni zajedničkoj državi Bosni i Hercegovini, zalažući se za njen suverenitet i teritorijalni integritet. Njihova uloga u mobilizaciji građana u odbrani grada, organizaciji života u ratnim uslovima i zaštiti ljudskih prava bila je od izuzetnog značaja. Time su doprinijeli očuvanju multietničkog karaktera Sarajeva i afirmaciji demokratskih vrijednosti u izrazito teškim, ratnim, okolnostima. Nakon rata, kontinuitet djelovanja SGV-a dodatno je osnažio procese obnove povjerenja i izgradnje društva zasnovanog na jednakosti i nediskriminaciji. Doprinos ovih organizacija u povratku raseljenih osoba, zalaganju za ravnopravnost naroda i podršci međunarodnom integrisanju Bosne i Hercegovine - uključujući i članstvo u Vijeću Evrope - svjedoči o njihovoj dugoročnoj posvećenosti miru, saradnji i demokratskom razvoju. Sve navedeno potvrđuje da su SKV i SGV bili ključni akteri ne samo u odbrani grada i države tokom rata, nego i u izgradnji pravne i demokratske budućnosti Bosne i Hercegovine. Njihova uloga ostaje važan podsjetnik na činjenicu da su mnogi građani, bez obzira na etničku pripadnost, birali put zajedništva, multietničnosti i otpora destruktivnim politikama.

Iskustvo sarajevskih Srba tokom opsade grada predstavlja složen i često zanemaren segment ratne stvarnosti. Iako su, poput svih ostalih građana Sarajeva, svakodnevno bili izloženi granatiranju, snajperskoj vatri, gladi i izolaciji,

položaj Srba bio je dodatno otežan strahom od odmazde i sumnjičenja. Nerijetko su se nalazili između dvije opasnosti: s jedne strane bili su poistovjećivani sa snagama koje su napadale grad samo zbog etničke pripadnosti, a s druge strane bili su izloženi nepovjerenju zbog pretpostavki o njihovoj lojalnosti politici SDS-a i Radovana Karadžića. Upravo zbog takvog položaja nerijetko su bili žrtve hapšenja, zlostavljanja, pljačkanja, prisilnih odvođenja pa i ubistava. Zločini kao što su oni počinjeni na Kazanima, koje je izvršila jedinica 10. brdske brigade ARBiH pod komandom Mušana Topalovića Cace, te ubistva porodice Ristović, ostavili su duboke rane i predstavljaju tamnu stranu odbrane opkoljenog grada. Ipak, činjenica da su protiv počinitelja pokrenuti sudski postupci još tokom rata te da su donesene pravosnažne presude pred Kantonalnim sudom, Okružnim vojnim te Vrhovnim sudom R BiH ukazuje na institucionalni napor da se počinjeni zločini sankcionišu i da se pravda, koliko god teško, zadovolji. Operacija "Trebević II", tokom koje je ubijen Mušan Topalović Caco, dodatno potvrđuje da je vrhovno rukovodstvo R BiH nastojalo ukloniti kriminalne strukture iz svojih redova koje su nanosile zlo građanima.

Sve navedeno pokazuje da je položaj srpskog stanovništva u Sarajevu bio izuzetno težak i višestruko rizičan, te da su pretrpjeli teška kršenja ljudskih prava. Istovremeno, odgovori institucija na ove zločine predstavljaju važan segment za očuvanje moralnog integriteta odbrane grada. Takvo razumijevanje nužno je za cjelovit i uravnotežen prikaz ratnih događaja u Sarajevu, kao i za izgradnju društva u kojem se poštuje dostojanstvo svih žrtava.

Vjerski život srpskog stanovništva u Sarajevu tokom rata bio je ozbiljno ograničen. Sa jednim do dva sveštenika koja su ostala u gradu i sa izrazito otežanim uslovima djelovanja, potrebe vjernika nisu mogle biti u potpunosti zadovoljene. Iako su Stara pravoslavna crkva i Saborna crkva nastavile sa radom tokom ratnog perioda, njihov ograničen kapacitet i ratne okolnosti značajno su suzile mogućnost redovnog obavljanja vjerskih dužnosti. Ograničen vjerski život dodatno oslikava težak i kompleksan položaj srpske populacije u Sarajevu, koja je pored egzistencijalnih i sigurnosnih problema suočena i sa ograničenjima u očuvanju svog duhovnog života.

Na osnovu provedene analize "Zaključnog izvještaja nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine" može se zaključiti da dokument ne ispunjava kriterije objektivnog i naučno utemeljenog istraživanja. Budući da je komisija formirana i finansirana na inicijativu

Narodne skupštine Republike Srpske i tadašnjeg predsjednika RS-a Milorada Dodika, vidljiva je politička motivacija u njegovom nastanku, što je uveliko uslovalo i njegov sadržaj. Pristrasan pristup, selektivno korištenje izvora i izostanak kritičke metodologije doprinijeli su tome da izvještaj ne ponudi cjelovit, pouzdan niti uravnotežen uvid u stradanja Srba u Sarajevu tokom ratnih godina.

Dodatno, analiza aktuelnih popisa ubijenih srpskih civila pokazala je da se prilikom njihovog sastavljanja pristupalo bez adekvatnog naučnog aparata, što je rezultiralo brojnim netačnostima, pogrešnim identifikacijama i metodološkim nedostacima. Neprecizno vođeni, često nekritički preuzimani podaci umanjili su vjerodostojnost ovih popisa i onemogućili njihovo korištenje kao pouzdanog izvora u istraživanju ratnih stradanja. Ovi nedostaci ukazuju na nužnost ozbiljnijeg, profesionalnijeg i interdisciplinarnog pristupa temi stradanja Srba u Sarajevu, zasnovanog na kredibilnim izvorima, jasnim metodološkim standardima i naučnoj nepristrasnosti. Samo takav pristup može doprinijeti objektivnom rasvjetljavanju prošlosti, poštivanju svih žrtava i izgradnji temelja za historijski utemeljeno i društveno odgovorno suočavanje s prošlašću.

Summary

Sarajevo Under Siege, 1992–1995: The Life and Suffering of the Serbian Population

The analysis of the departure and stay of the Serbian population in Sarajevo before and during the war period has demonstrated the complexity of the circumstances in which citizens found themselves. Although a large number of Serbs left the city due to continuous shelling, sniper activity by VRS units, harsh living conditions, and a justified fear for their personal safety, their decisions were also significantly influenced by political pressures. Calls by the leadership of the SDS and Radovan Karadžić, as well as by the Serbian Orthodox Church, urging Serbs to leave Sarajevo were aimed at homogenizing the population and removing Serbs from the city. Despite these various pressures, a considerable number of people decided to remain and live in Sarajevo. These citizens, often derogatorily referred to as "Alija's Serbs" among supporters of Karadžić's policies, testified that their attachment to the city, the state, or simply the impossibility of leaving was stronger than fear and political propaganda. Their decision to stay represents important evidence that many Sarajevans, regardless of ethnic affiliation, shared a common fate and a desire to survive in their city.

The development of organized political and social activity of Serbs in besieged Sarajevo represents an important indicator that during the war there existed strong internal resistance to policies of ethnic separation and territorial division of Bosnia and Herzegovina. The establishment of the Serbian Consultative Council (SKV) on 8 April 1993, followed by the Serbian Civic Council (SGV), enabled the gathering of prominent individuals from the Serbian population who clearly distanced themselves from the policies of the SDS and Radovan Karadžić. These organizations advocated principles of democracy, equality, and civic solidarity, offering an alternative to war-mongering rhetoric and nationalist projects. The activities of the SKV and later the SGV had multiple and historical significance. They represented the voice of citizens of Serbian nationality who wished to remain loyal to the common state of Bosnia and Herzegovina, advocating its sovereignty and territorial integrity. Their role in mobilizing citizens in the defense of the city, organizing life under wartime conditions, and protecting human rights was of exceptional importance. In this way, they contributed to preserving the multiethnic character of Sarajevo and affirming democratic values under extremely difficult wartime circumstances. After the war, the

continuity of SGV activities further strengthened processes of rebuilding trust and constructing a society based on equality and non-discrimination. The contribution of these organizations to the return of displaced persons, advocacy for equality among peoples, and support for the international integration of Bosnia and Herzegovina—including membership in the Council of Europe—testifies to their long-term commitment to peace, cooperation, and democratic development. All of the above confirms that the SKV and SGV were key actors not only in the defense of the city and the state during the war, but also in building the legal and democratic future of Bosnia and Herzegovina. Their role remains an important reminder that many citizens, regardless of ethnic affiliation, chose the path of solidarity, multiethnicity, and resistance to destructive policies.

The experience of Sarajevo Serbs during the siege of the city represents a complex and often neglected segment of wartime reality. Although, like all other citizens of Sarajevo, they were daily exposed to shelling, sniper fire, hunger, and isolation, the position of Serbs was further complicated by fear of retaliation and suspicion. They often found themselves caught between two dangers: on the one hand, they were identified with the forces attacking the city solely because of their ethnic affiliation; on the other, they were subjected to distrust based on assumptions about their loyalty to the policies of the SDS and Radovan Karadžić. Precisely because of this position, they were often victims of arrests, abuse, looting, forced abductions, and even murders. Crimes such as those committed at Kazani, carried out by the unit of the 10th "brdska brigada" of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina under the command of Mušan Topalović Caco, as well as the murder of the Ristović family, left deep wounds and represent a dark side of the defense of the besieged city. Nevertheless, the fact that judicial proceedings were initiated against the perpetrators already during the war, and that final verdicts were rendered by the Cantonal Court, the District Military Court, and the Supreme Court of the Republic of Bosnia and Herzegovina, indicates an institutional effort to sanction committed crimes and to deliver justice, however difficult that may have been. Operation "Trebević II," during which Mušan Topalović Caco was killed, further confirms that the highest leadership of the Republic of Bosnia and Herzegovina sought to remove criminal structures from its ranks that were harming citizens.

All of the above demonstrates that the position of the Serbian population in Sarajevo was exceptionally difficult and fraught with multiple risks, and that

they suffered serious violations of human rights. At the same time, institutional responses to these crimes represent an important segment in preserving the moral integrity of the defense of the city. Such an understanding is necessary for a comprehensive and balanced portrayal of wartime events in Sarajevo, as well as for building a society that respects the dignity of all victims.

The religious life of the Serbian population in Sarajevo during the war was severely restricted. With only one or two priests remaining in the city and with extremely difficult conditions for their work, the needs of believers could not be fully met. Although the Old Orthodox Church and the Cathedral Church continued to operate during the war period, their limited capacity and wartime circumstances significantly reduced the possibility of regular religious practice. Restricted religious life further illustrates the difficult and complex position of the Serbian population in Sarajevo, which, in addition to existential and security problems, also faced limitations in preserving its spiritual life.

Based on the conducted analysis of the *"Final Report of the Independent International Commission for Investigating the Suffering of Serbs in Sarajevo from 1991 to 1995,"* it can be concluded that the document does not meet the criteria of objective and scientifically grounded research. Since the commission was established and financed at the initiative of the National Assembly of the Republika Srpska and the then President of the RS, Milorad Dodik, political motivation in its creation is evident, which significantly shaped its content. A biased approach, selective use of sources, and the absence of critical methodology contributed to the report's failure to offer a comprehensive, reliable, or balanced insight into the suffering of Serbs in Sarajevo during the war years.

Furthermore, the analysis of current lists of killed Serbian civilians has shown that they were compiled without an adequate scientific framework, resulting in numerous inaccuracies, misidentifications, and methodological shortcomings. Imprecisely maintained data, often uncritically adopted, diminished the credibility of these lists and prevented their use as a reliable source in research on wartime suffering. These deficiencies point to the necessity of a more serious, professional, and interdisciplinary approach to the topic of Serbian suffering in Sarajevo, based on credible sources, clear methodological standards, and scholarly impartiality. Only such an approach can contribute to an objective clarification of the past, respect for all victims, and the building of foundations for a historically grounded and socially responsible confrontation with the past.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Objavljeni i neobjavljeni izvori

- Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ)
- Fondovi iz protokolne knjige br. 7: Sarajevo 1992-1995; Sarajevsko-romanijski korpus VRS-a; Dosijei o ubijenoj djeci Sarajeva; Prvi korpus ARBiH;
- Dokumentacija Međunarodnog suda za ratne zločine (ICTY)
- Sudski predmeti i presude pred ICTY-em (Predmeti protiv: Slobodana Miloševića, Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Željka Ražnatovića Arkana, Vojislava Šešelja, Jovice Stanišića i Franka Simatovića, Ratka Mladića, Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić, Milomira Stakića, Radoslava Brđanina, Miroslava Kvočke i drugih;
- Sud Bosne i Hercegovine (Predmet protiv Nikole Kovačevića);
- Ewa Tabeau, Jakub Bijak i Neda Lončarić, "Broj žrtava u opsadi Sarajeva od aprila 1992. do decembra 1995. Studija o stopi smrtnosti na osnovu osam velikih izvora podataka Demografsko odeljenje, Tužilaštvo MKSJ-a, Izveštaj veštaka pripremljen za predmet Slobodan Milošević – Bosna i Hercegovina (IT-02-54), 18. avgust 2003;
- Robert Donia, Od izbora do mrtve tačke: geneza opsade Sarajeva, 1990-1994, Izveštaj vještaka u predmetu IT-98/29/1, Tužilac protiv Dragomira Miloševića u skladu sa pravilom 94bis, decembar 2006;
- Međunarodni komitet Crvenog križa/krsta (MKCK): *Izveštaji o smrti; Lista zatvorenih slučajeva; Podaci o traženju nestalih* (tri izdanja: 1998, 2004. i 2005. godine.);
- *Zahtjev za informacije o nestalim u BiH Međunarodnog crvenog križa /Information request for person unaccounted for on the Territory of Bosnia and Herzegovina, International Committee of the red Cross;*
- Baze Komisije za traženje nestalih osoba u Sarajevu i Banjoj Luci;
- Izveštaj Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova od 25.06.2004;
- Dokumentacija i baze pogrebnih društva iz Sarajeva ("Bakije", "Pokop", "Sveti Marko", "Sveti Josip");
- "Bosanski dosije genocida", MAG, Sarajevo 1997;

- Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991, Statistički bilten, br. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH, Sarajevo, decembar 1993;
- Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995;
- "Ubijeni i nestali srpski civili u periodu od aprila 1992. do kraja 1995. na području Sarajeva" nevladina organizacija "Istina" - Udruženje za istraživanje stradanja srpskog i ostalih naroda u Sarajevu u periodu 1992-1995;
- "Preliminarni spisak Srba ubijenih u Sarajevu (1992-1995)", MUP RS;
- "Preliminarni spisak Srba nestalih u Sarajevu (1992-1995)", MUP RS;
- Intervjui sa svjedocima i diktafonski snimci sa terenskog istraživanja;
- Usmjereni orijentacioni intervju sa terenskog istraživanja;
- Lična arhiva.

Periodika:

- *Dani*, Sarajevo.
- *Oslobođenje*, Sarajevo.
- *Stav*, Sarajevo.
- *Politika*, Beograd.
- *Slobodna Bosna*, Sarajevo.
- *Dnevni list*, Sarajevo.

LITERATURA

- Berberović, Lj. 2008. *Srpsko konsultaciono vijeće u Sarajevu 1993-1994*, Sarajevo;
- Bougarel, X. 2009. *Od "Muslimana" do "Bošnjaka": Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana*, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo.
- Čekić, S. Šestanović, M. Karović, M. Mastalić Košuta, Z. 2010. *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava - Univerzitet u Sarajevu;
- Gutman, R. 1994. *Svjedok genocida u Bosni*, Durieux;
- Hoare, M. A. 2004. *How Bosnia armed*, Saqi books;

- Karčić, H. 2022. *Torture, humiliate, kill: Inside the Bosnian Serb camp system*, University of Michigan Press;
- Mastalić, Z. 2012. *Zločini nad djecom u Sarajevu u vrijeme opsade u periodu od 1992. do 1995. godine*, rukopis magistarskog rada odbranjen na Filozofskom fakultetu 14.3.2012;
- Mastalić Košuta, Z. 2012. "Masovna ubistva djece u Sarajevu u vrijeme opsade 1992-1995", *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, br. 57/58, Sarajevo;
- Mastalić Košuta, Z. 2021. "Zločini nad djecom u Bosni i Hercegovini na primjerima Sarajeva, Mostara i Srebrenice (1992-1995)", *Zbornik radova*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo;
- Mastalić Košuta, Z. "Snajpersko djelovanje u Sarajevu u periodu opsade 1992-1995", *Historijski pogledi*, br. 9;
- Mikerević, M. *Sarajevski kazani smrti*, Doboj;
- Moll, N. 2015. "Sarajevska najpoznatija javna tajna - Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015", Sarajevo;
- Pejanović, M. 1999. *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*, Bosanska knjiga, Sarajevo;
- Pejanović, M. 2019. "Uloga i doprinos srpskog građanskog vijeća u odbrani suvereniteta i integriteta države Bosne i Hercegovine", *Korak*, br. 38, Sarajevo;
- *Ratni zločini - Transkripti presuda u Bosni i Hercegovini*, knjiga 2, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), Sarajevo, 2016;
- Sells, M. A. 1998. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press;
- Silber, L. Little A. 1996. *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija;
- Tabeau, E. 2009. *Rat u brojnama, Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji;
- Tokača, M. 2012. *Bosanska knjiga mrtvih, ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo;
- Ubiparipović, D. 2011. *Ratni dnevnik jednog sveštenika*, Beograd;
- *Deset godina Srpskog građanskog vijeća - Pokret za ravnopravnost u Bosni i Hercegovini*, brošura, Sarajevo, 2004, 21;

- Izraeli, R. Manošek, V. Frenč, L. A. Tanasković, D. Zakarija, Đ. Bezručenko, V. Bario, P. 2021. *Zaključni izvještaj nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, Banja Luka.

Web stranice:

- historiografija.ba
- radiosarajevo.ba
- BIRN
- SENSE,
- Detektor
- Balkan Insight